

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. Ф. Головатий
КЛАСИ І ПАРТІЇ

МАУП

Київ

ДП «Видавничий дім «Персонал»

2008

ББК 60.54я73

Г61

Рецензенти: *О. В. Антонюк*, д-р екон. наук, проф.

І. П. Бідзюра, д-р політ. наук

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 2 від 27.02.08)

Головатий М. Ф.

Г61 Класи і партії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. — 144 с.

ISBN 978-966-608-862-1

У пропонованому посібнику проаналізовано історію, генезу понять “класи” і “партії”, їх сутнісний зміст, особливості появи та функціонування класів і партій у суспільствах різної доби і соціально-політичних орієнтацій.

Для викладачів, студентів, аспірантів і докторантів навчальних закладів, політичних, громадських діячів, усіх, хто цікавиться соціальною політикою та політологією.

ББК 60.54я73+ 66.6я73

© М. Ф. Головатий, 2008

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2008

ISBN 978-966-608-862-1

© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008

Переднє слово

Будь-яке суспільство, як і людство загалом, не є випадковим, спонтанним зібранням особистостей, які змушені жити разом. По вертикалі кожне суспільство поділяється на класи і соціальні групи, а по горизонталі в ньому виокремлюються етноси і нації. На це у XIX ст. першим звернув увагу Ф. Енгельс, однак ні він, ні його сподвижник К. Маркс дали визнання цього факту не пішли. Уся їхня увага зосередилася на класах і класовій боротьбі. Що довела практична реалізація цих ідей у колишньому СРСР, країнах так званого соціалістичного табору, — добре відомо. Захід фактично не сприйняв Марксової теорії класів і класової боротьби, замість неї поширив і нині активно висуває і використовує “теорію стратифікації”, тобто поділ суспільства не на “класи”, але “страти”. “Відбувається, — пише услід зарубіжним вченим український етнополітолог О. Картунов, — розкол традиційних економічних класів уздовж етнічних ліній, що породжує тенденцію до утворення “класово-етнічних груп”, або “етнокласів”, посилюється етнічно сегрегований характер робочої сили тощо” [60, 151].

Не менш складними є й поняття “партія”, “політична партія”, що тісно переплетені з класами, їх інтересами, державою, суспільством.

І класи і партії ніколи й ніде не були незмінними, однак досліджуючи їх, можна пересвідчитися, що суспільне життя, соціальний процес без них неможливо навіть уявити. І все ж не зайве поставити питання, допоки існуватимуть у суспільствах класи і політичні партії? Беззаперечно, доти, доки існуватимуть різні економічні і політичні інтереси та ідеології: тобто і класи і партії є конкретним соціально-економічним, ідеологічним, соціальним породженням і мову можна вести хіба що про їх зміни, трансформації у майбутньому, але аж ніяк не про зникнення. Цим пояснюється великий інтерес до класів і партій і на початку XXI ст., коли окремі суспільства, людство загалом зазнало радикально-унікальних змін.

КЛАСИ

Розділ 1

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕТИМОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ “КЛАС”

Будь-яке суспільство ніколи не було і не може бути однорідним, оскільки кожна людина є унікальним витвором природи, зі своїми особистісними, саме їй притаманними характером, потребами, запитами, інтересами.

Водночас є багато чого, що властиве, характерне кільком, а то й багатьом людям, як їхні своєрідні спільні, інтегральні ознаки і характеристики. Єднає людей і спільна мета, інтереси. То що ж таке “клас”, “класи”?

Загальне визначення поняття “клас” формулюється у такий спосіб: **клас** (рос. — *класс*, англ. — *grade*, нім. — *klasset*) — сукупність, розряд, група предметів, явищ, що мають певні спільні ознаки, однакові якості. При цьому предмети (явища), що утворюють клас, називаються його елементами (складовими). Тут поки що про якісь соціальні ознаки поділу на класи не йдеться. В цьому ж дослідженні йтиметься, головним чином, про клас як соціальне явище, тобто про соціальний клас як такий.

Соціальний клас — це велика група людей, які різняться за місцем в історично визначеній (реально існуючій) системі суспільного виробництва, за їхнім зв'язком (здебільшого закріпленим і оформленим законодавчо, правовим способом) із засобами виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці та за способами отримання і розмірами тієї частини суспільного багатства, яка є в їхньому розпорядженні. Застарілим при цьому є термін “соціальний стан”, що іноді подається як пояснення терміна “клас”, однак є неточним.

Однак більш-менш усталеного визначення поняття “клас” не існує. Так, неpolitологічні, загальнофілософського характеру словники поняття “клас” (тобто як соціальний клас) подають доволі узагальнено й своєрідно. Оксфордський словник англійської мови, наприклад, визначає клас як “частину або верству суспільства, наділену певним статусом: ранг або ступінь суспільства” [66, 308].

Таке розуміння сутності класів великою мірою зумовлене соціальною ієрархією, диференціацією людей і груп, яка, природно, завжди має місце. Так, У. Л. Уорнер вважав класами групи людей, які прирівнюють себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії. На цих засадах він виокремив наступні соціальні класи: вищий — вищий; нижчий — вищий; вищий — середній; вищий — нижчий; нижчий — нижчий.

Досить вдалими, хоча й дещо вузьким, є визначення поняття “клас”, здійснене російськими вченими-психологами А. Я. Анцуповим і А. І. Шипильовим: “Клас (від лат. *classis* — розряд, група) — суспільна група, сукупність людей з однаковим родом занять і становищем, об’єднаних спільністю економічних інтересів” [9, 145].

Зрозумілим і доступним є також визначення поняття “клас”, “класи”: класи — це “великі спільноти людей, які посідають відповідне місце в економічній, соціальній, правовій, ідеологічній та інших підсистемах відносин” [52].

Основні теоретичні визначення поняття “**клас соціальний**” виглядають наступним чином:

М. Вебер. Клас соціальний — це агрегації людей, які мають однакові життєві шанси;

У. Уорен. Клас соціальний — це група людей, які відносять себе до певної позиції у відповідній соціальній ієрархії;

Д. Мід. Клас соціальний — це група людей, яка функціонує як соціальна одиниця і члени якої безпосередньо взаємодіють між собою (протиставляється абстрактному соціальному класу);

В. Ленін. Клас соціальний — це велика група людей, які різняться місцем в історично зумовленій системі суспільного виробництва, щодо засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, засобами отримання і розмірами тієї частки суспільних багатств, яку вона має.

Велика група вчених пояснюють клас соціальний як велику групу людей, які мають однаковий соціально-економічний статус у системі соціальної стратифікації та ін.

Деякі фахівці стверджують, що найвдаліше вживаним є поняття “клас”, а поняття “соціальний клас”, мовляв, є своєрідною “паперовою” конструкцією соціологів, тобто дещо штучним утворенням. Справді, якщо брати за соціальний клас групу людей на основі місця, становища в різних “полях” соціального простору, приблизно рівного доступу до економічного, політичного, культурного і символічного капіталів, без конкретного обсягу, структури та співвідношення конкретних капіталів, то клас виглядатиме недостатньо “аргументованим”, доказовим.

Видатний український соціолог М. Шаповал визначав у суспільстві **професійні групи**, виокремлюючи з-поміж них:

- *суспільно-професійні* (хлібороби, ремісники, промисловці, торговці та ін.);
- *технічно-професійні* (професії духовної і фізичної праці) [126, 70, 71]

Водночас соціолог М. Шаповал обґрунтував поняття “**суспільний клас**”, визначив його сутність, навів багато визначень цього поняття, поданих С. Солнцевим у книзі “Общественные классы” (1917 р.) [там само, 152]. Розглянемо ці визначення:

А. Сміт: землевласники, капіталісти, робітники;

Г. Спенсер: нижчі, середні, вищі;

Л. Гумілович: дворянство, буржуазія, селянство;

П. Шмолер: великі підприємці, середні підприємці, дрібні господарі, вищі урядовці, робітники;

В. Зомбарт: юнкерство, буржуазія, дрібнобуржуазні міщани, пролетаріат;

В. Блондель: переможці й переможені, пани і раби, заможні і бідні;

Шарль Жід: активні капіталісти, пасивні капіталісти, самостійні виробники, наймані робітники, урядовці;

К. Маркс: землевласники, капіталісти, робітники;

К. Каутський: землевласники, капіталісти, робітники, проміжні класи (між названими);

М. Туган-Барановський: аристократія (землевласники), буржуазія, пролетаріат, дрібна буржуазія, селянство;

П. Чернов: землевласники, капіталісти, робітники індустріальні (трудова селянство) [там само, 152].

У сучасній соціологічній науці клас доволі часто визначають, за Р. Дарендорфом, як сукупність індивідів, які розпоряджаються приблизно однаковими за обсягом владними повноваженнями і мають

певні спільні інтереси. М. Вебер, зокрема, вважав, що клас — це просто сукупність людей, які перебувають в однаковій ситуації на ринку праці, тобто в “класовій ситуації”, тому й схожість їхньої поведінки зумовлена однаковими обставинами, проте аж ніяк не “інтересами і потребами будь-якого класу”. Якщо точніше, то він зазначав, що класи — це великі групи людей, які мають одні й ті самі життєві шанси.

Як і М. Вебер, П. Бурдьє також вважав клас “паперовою” конструкцією соціологів, хоча цілком погоджувався з тим, що індивіди справді можуть бути згрупованими в спільності (класи) за схожістю місця становища в різних “полях” соціального простору. Йдеться про такі важливі ознаки, як рівний доступ до економічних, культурних і символічних капіталів.

Слід зауважити, що наведені приклади визначення поняття “клас”, звичайно, виходять від спрощеного виокремлення класів виключно залежно від їхнього відношення та володіння власністю, засобами виробництва, як це робили К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та інші “діалектики-марксистки”.

Так чи інакше, але будь-яке розуміння сутності класу, як суспільно-політичної сентенції, пов’язане з класовими інтересами. **Класові (соціальні) інтереси**, за визначенням О. Картунова, — це інтереси будь-якого класу, соціальної групи, що виникають внаслідок їх нерівноправного та/чи неоднакового становища в суспільстві, що зумовлено, головним чином, різним рівнем їхнього багатства та впливів на політику [60, 161]. Класові інтереси вужчі за національні, а тим більше за загальнонаціональні, хоча з національними інтересами вони часто великою мірою збігаються.

По-своєму, відповідно до політичної заданості (багато в чому повторюючи К. Маркса), пояснював сутність класів В. Ленін. Класи, за його визначенням, — це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю іншої, завдяки різниці їхнього місця в певному укладі господарювання. Тобто В. Леніну вигідно й необхідно було для марксистської ідеології подавати класи не інакше як протилежності — експлуататори та експлуатовані. Цьому підпорядковувалися і дещо вторинні ознаки, характеристики класів: умови життя, інтереси, спосіб життя, організованість, свідомість, культурний, освітній рівень, ступінь революційності та ін.

Зрозуміло, що так само визначали основні поняття класів словники і довідники не лише так званої комуністичної доби, а й пізнішого часу. Так, “Політологічний словник” (К., 1991) визначає поняття

“робітничий клас”, як: велику суспільну групу, що включає працівників переважно фізичної праці, не володіючих власністю, які виробляють промислову продукцію, незалежно від того, де вона виробляється” [95, 194, 195]. Характерно, що в цьому самому словнику інтелігенцію зовсім не називають класом, а “соціальною групою, що професійно займається переважно розумовою (складною) працею і має для цього відповідну освіту” [там само, 89, 90]. До речі, В. Ленін інтелігенцію взагалі доволі зневажливо називав “гнилою інтелігенцією”.

В. Ленін поділив класи на основні й неосновні, ввівши такі поняття в теоретичний обіг та реальну практичну політику. Він наполягав на тому, що основними й неосновними класами є ті, між якими є найглибші соціально-економічні суперечності, антагонізм, ведеться класова боротьба, а саме: раби і рабовласники; феодалі і селяни; капіталісти і пролетаріат. Щодо неосновних класів, то вождь вважав, що до них належать усі інші класи, пов’язані із залишками минулих способів виробництва, або з виникаючими новими способами виробництва. Таким класам у процесі революційної боротьби відводилася другорядна роль, тому Ленін називав їх або союзниками, або тими, хто співчувають пролетаріату чи колгоспному селянству.

Певним чином, як протиставлення абстрактному соціальному класу, тобто уточнююче, існує поняття **клас соціальний (конкретний)**. Під цим поняттям (Дж. Г. Міду) розуміють групу людей, що функціонує як соціальна одиниця, члени якої перебувають у безпосередній взаємодії. Це доволі розмите, нечітке визначення, яке важко спостерігати в реальній соціальній практиці як конкретну цілісність.

Те саме можна сказати й щодо поняття **клас середній**. Таким визначають і називають клас, який обіймає своєрідний проміжний стан між основними класами в соціальній стратифікації (щось схоже у визначенні з “класом неосновним”). Цей клас характеризують неоднорідністю соціального стану, суперечливістю інтересів, свідомості й політичної поведінки.

Сучасні дослідники розрізняють середній клас (середні та дрібні власники) і новий середній клас, який включає менеджерів, професійних працівників розумової праці (білі комірці) та ін.

Окремо стоїть поняття “**класи вікові**”, оскільки воно ґрунтується на соціальній диференціації вікових груп і відповідно зумовлюється виконанням різних видів діяльності, різним ступенем професійності і влади. Має місце постійний перехід з одного вікового класу в інший (нерідко супроводжується відповідною обрядовістю, ритуалом) та

розподіл людей певного віку на групи на основі виконання ними приблизно, або майже однакових соціальних або демографічних функцій.

Чіткому класовому розмежуванню великих груп людей значною мірою заважають постійні процеси соціальної ідентифікації і соціальної мобільності.

Соціальна ідентифікація — це усвідомлення своєї належності до певної групи (класу) на основі багатьох ознак і чинників: демографічного, професійного, етнічного, релігійного та ін. Зрозуміло, що більшість таких ознак і чинників мають помітне значення і сприймаються усією групою, якщо їй незаперечно, то як основні, домінуючі. До цього можна додати, особливо у сучасному світі, також всезростаючу роль ідентифікації політичної, коли індивід приєднує себе до певної групи на основі ідейної, ідеологічної, духовної єдності. Політичні інтереси і мета великої суспільної групи сприймаються і усвідомлюються людиною не інакше, як її власні. Іншими словами, **соціальна і політична ідентифікація надто часто співпадають, діють сукупно.**

У контексті зазначеної праці великий інтерес викликає **професійна ідентичність** особистості саме у новітню добу, коли соціальна структура багатьох суспільств стала надто складною, а мобільність набула великої динаміки.

Фахівці з проблем професійної ідентифікації (А. Алексеева, Т. Баранова, Г. Брейкуел, П. Гнатенко, С. Максименко, Дж. Міда, Л. Орбан-Лембрик, М. Пірен, С. Серіно, С. Стайкер та ін.) вважають, що ідентичність є результатом активного процесу, що супроводжується появою у людини відчуття власної неперервності, тотальності і визначеності внаслідок належності до певного індивідуального цілого (Є. Белінська).

Хоча сучасна людина здебільшого психологічно і фахово готова до зміни професійної діяльності, а відтак професійної ідентичності, соціально-економічна практика не лише помітно впливає на професійну ідентифікацію, а й значною мірою її випереджає. При цьому соціально-психологічна константа професійної ідентифікації нині є домінуючою.

У новітній Україні процеси професійної ідентифікації супроводжуються інтенсивним розпадом старих соціальних зв'язків і формуванням принципово інших, нових, пов'язаних з новими, ринковими відносинами. Врешті-решт це пов'язано з формуванням соціально-класової структури суспільств. Акцентуємо увагу на тому, що ідентифікація, в тому числі й професійна, розглядається і має місце саме

як своєрідний засіб прийняття соціальних ролей в процесі входження в групу (З. Фрейд, Л. Бандура, Т. Парсонс та ін.). Це своєрідний механізм злиття з групою, з якою людина ідентифікує свої інтереси, цілі і, певною мірою, навіть ідеали.

Українські вчені, зокрема соціологи, вказуючи на надзвичайно складні особливості соціальної стратифікації у сучасному українському суспільстві (Є. Головаха, С. Бродська, С. Оксамитна, С. Макеєв, О. Симончук, М. Лукашевич та ін.), звертають увагу на два основних підходи щодо фіксації соціальних верств, страт у соціальній ієрархії українського суспільства, яке формується на початку ХХІ ст.: суб'єктивний і об'єктивний. Суб'єктивний ґрунтується на принципі особистісної самоідентифікації: людина сама усвідомлює і визначає, до якої, в тому числі й професійної, соціальної групи вона належить, а об'єктивний зумовлений тим, що всі люди в суспільстві різняться характером і особливостями праці (суспільно корисності), рівнем доходів, а звідси, і своїм соціальним становищем у суспільстві.

У роки так званої перебудови у Радянському Союзі (кінець 80-х — початок 90-х років ХХ ст.) серйозні недоліки в розвитку соціалізму, як класового суспільства, пояснювали відсутністю необхідних демографічних та інших змін у радянському суспільстві, висуваючи завдання “повернути соціалізму його гуманістичну сутність” [111, 9]. З'являлися такі сили, які гальмували процес перебудови, що мав би врешті-решт “очистити стару модель соціалізму від перекручень і помилок та сприяти створенню нової моделі, яка б принципово відрізнялася від минулої” [там само, 10].

Серед численних пояснень того, чому соціалізм не став гуманістичним, демократичним, домінуючим було те, що пов'язували з формою влади після перемоги Жовтневої революції (точніше — жовтневого перевороту 1917 р. — М. Г.). Мовляв, з перших днів революції не сформувалася влада трудящих, яка, за висловом К. Маркса, є “управлінням народу самим народом” [75, 350]. На протигагу цьому, — за твердженням теоретиків перебудови, — у 30-х роках відбулася “урядова узурпація класового владарювання”, про небезпеку якої попереджав К. Маркс [там само, 548], до реальної влади прийшов не клас — переможець революції, а лише його частина, яка й почала діяти від імені усього класу, реалізуючи власні вузькокорисливі, групові інтереси. На основі такого аргументу доводилося, стверджувалося, що справжня диктатура пролетаріату в Росії так і не була встановлена. Ця теза певною мірою мала, зокрема, виправдати мільйони невинних жертв, які були прине-

сені на угоду “побудови соціалізму” в 20–40-х роках ХХ ст. у формі численних репресій, голодоморів, тотального винищення мільйонів людей.

Щоб “змінити” обличчя соціалізму, ініціатор перебудови М. Горбачов на червневому 1987 р. Пленумі ЦК КПРС, зокрема, пропонував: а) шукати і створювати потужніші, ніж при капіталізмі, стимули економічного, науково-технічного і соціального процесу; б) ефективніше поєднувати планове керівництво з інтересами особистості і колективу; в) демократизувати партію і суспільство на засадах максимального самоуправління, самоврядування.

Серед багатьох понять “клас”, у науковий, а головне, політичний, публіцистичний обіг включено також і вживається поняття **“політичний клас”**. Переважно у західній політологічній думці під цим поняттям і явищем розуміють сукупність усіх людей, які мають хоч яке-небудь відношення до політичного життя в межах політичних партій і рухів, до формування законів у всіх сферах суспільства, до контролю за виконанням законів [112, 283–284].

Нерідко під політичним класом розуміють правлячу еліту — великий прошарок суспільства, що реально має владу і реалізує її найперше через основні гілки влади і владно-державні інституції. “Правляча еліта (“еліта влади”), — зауважує відомий український політолог Ф. Рудич, — це політичний клас, який становить вищі соціальні прошарки, що володіють атрибутами впливу, зосереджують в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності суспільства та беруть безпосередню участь у формуванні і здійсненні політичних рішень, пов’язаних з використанням державної влади і впливу на неї” [105]. Таке визначення, як і самі феномени “правлячий клас”, “правляча еліта”, є доволі розмитими, умовними, оскільки класичних методологічних ознак класу(ів) вони не мають. Так, до політичного класу можна віднести і вищих посадових осіб держави, і політичних, громадських діячів, управлінців, парламентарів, лідерів різних об’єднань, організацій, рухів, груп тиску тощо.

За децю узагальненими, спільними характеристиками **класом**, або ж **соціальним класом**, варто називати велику групу людей, які мають однаковий соціально-економічний статус у системі соціальної стратифікації.

Від такого визначення похідними є багато інших, а саме: *класова свідомість, класова солідарність, класи основні і неосновні, клас соціальний (конкретний), клас середній, класи вікові* та ін.

Розглянемо ці поняття:

Класова свідомість: а) свідомість, що виникає в результаті ідентифікації індивідом себе з представниками певного соціального класу і характеризується почуттями солідарності з ними, підпорядкуванням власних інтересів індивіда класовим; б) соціально-етичне поняття марксизму, відповідно до якого насамперед робітник, пролетарій має постійно і свідомо відчувати особисту глибоку належність до класу експлуатованого і водночас свою солідарність з пролетаріями всього світу. Відтак класова свідомість, за теорією К. Маркса, В. Леніна, — важлива передумова активної участі робітників, пролетаріату у класовій, революційній боротьбі з капіталістами, буржуазією за своє визволення від експлуатації і поневолення.

Класова солідарність ґрунтується на класовій свідомості знову ж таки головним чином робітничого класу, пролетаріату. Оскільки солідарність — це почуття взаємозалежності, взаємоналежності і практична їх реалізація, то й “класова солідарність” — це взаємодопомога і підтримка дій представників того класу, до якого людина належить на основі усвідомлення спільності інтересів і мети.

Класову солідарність не слід плутати й ототожнювати із солідаризмом. Солідаризм — це цілісна політико-правова концепція початку ХХ ст. (Л. Дюгі, Л. Буржуа, Е. Дюркгейм та ін.), згідно з якою рушійною силою суспільного розвитку є не стільки класова боротьба, скільки однотайність членів великої спільноти, відносини поваги, підтримки і солідарності, гармонія праці і капіталу. Така теоретична концепція, зрозуміло, прихильниками марксизму абсолютно не сприймається, оскільки класова солідарність, за їхніми твердженнями, спонукає до гострої класової боротьби і соціалістичних революцій, докласового протистояння, в результаті чого до влади має прийти пролетаріат і прийти саме на засадах класової солідарності.

Запитання

1. У який спосіб можна визначити поняття “клас” (основні теоретико-методологічні визначення)?
2. У чому полягає різниця понять “клас” і “суспільний клас”?
3. Що таке “соціальна ідентифікація” і “соціальна мобільність”?
4. У чому особливість феномена “політичний клас”?

Завдання

1. Сформулюйте поняття “клас”.

2. Відокремте поняття “клас” і “суспільний клас” (у чому вони різняться).
3. Відшукайте особливості і близькі дотичні між ідентифікацією і соціальною мобільністю.
4. Схарактеризуйте основні якості політичного класу як одного з елементів політичної системи суспільства.

Теми рефератів

1. Класи як соціально-економічні та політичні феномени сучасних суспільств: історичні витоки і трансформація.
2. Роль і місце політичних класів у політичному житті.

МАУП

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ КЛАСІВ

Абсолютно однакових людей у природі не існувало і не може бути. Кожна людина — унікальна, неповторна як у біологічному, так і соціальному плані. Отже, люди — нерівні, неоднакові.

Щодо природної нерівності людей, то на це вказували ще Платон і Аристотель. Цю нерівність вони вбачали у здібностях людей, а потім і їхній схильності до різного роду і характеру діяльності, передусім розумової та фізичної праці.

Людина народжується практично зовсім непристосованою до зовнішнього середовища проживання. Тобто вона завчасно не має генетично заготовлених способів і механізмів взаємодії із зовнішнім середовищем. Щоб оволодіти такими способами і механізмами, людина з появи на світ взаємодіє з природою, на це і спрямована її діяльність, праця.

Взаємодіючи з природою, людина опосередковує, регулює і контролює обмін речей між собою і природою.

Саме **праця** дала можливість людині виокремитися із тваринного світу і стати справді людиною.

Праця — це свідомий процес впливу людини на природу за допомогою відповідних знарядь за тим, щоб створити предмети і умови, потрібні для задоволення власних потреб [112, 228]. Тобто праця є не що інше, як процес перетворення природи, середовища.

Наголосимо, праця спрямована на досягнення цілей і забезпечення потреб, що заздалегідь усвідомлені і визначені людиною. Тобто вони мають конкретно-історичний характер, формуючись у процесі освіти, виховання та спілкування, і значною мірою залежать від соціально-культурного середовища, в якому людина перебуває.

Оскільки праця завжди є цілеспрямованою, свідомою діяльністю, то завдяки цьому людське буття перестало і перестає бути лише суто біологічно-тілесним, а переростає в суспільно-історичне, загально-людське. Саме завдяки безперервності праці людське буття стає і залишається складною і довготривалою соціальною історією, світом

діяльності багатьох поколінь, що успадковують здобутки своїх попередників і затим примножують їх як матеріальні і духовні напрацювання [35, 215].

Поняття **“людина”** вживається як найзагальніше, родове, тобто означає Homo sapiens, а поряд з ним існує поняття **“особистість”**. Останнє використовується для відображення соціальності людини, різних її виявів, неповторності людини як особистості. Коли говорять про особистість, то розуміють, що йдеться про людину як індивід. **Індивід** — це одиничний, унікальний представник людського роду, соціальної групи, тобто окрема людина, особа, особистість.

Життєдіяльність людей у всьому історично-конкретному багатоманітті видів трудової діяльності становить суспільне виробництво.

Суспільне виробництво — це сукупна діяльність людей, тобто **матеріальна і духовна праця**, виробництво людських потреб, врешті, “виробництво” самої людини та форм спілкування між людьми.

Праця неможлива без відповідних виробничих відносин, що складаються між людьми. Такі відносини є сукупністю матеріальних та економічних відносин між людьми в процесі суспільного виробництва та руху соціального продукту від його виробництва до споживання людиною.

Структуру виробничих відносин становлять організаційно-технічні відносини, відносини розподілу, відносини обміну, відносини споживання, відносини власності. **Єдність продуктивних сил і виробничих відносин називається способом виробництва.**

Праця, її наслідки є основними засадами, причинами соціальної стратифікації суспільства, тобто його поділу на основі відмінностей і нерівностей. Йдеться про складну **соціальну диференціацію**. Так, М. Вебер розглядав соціальну структуру суспільства як багатомірну систему, виокремлюючи в ній класи, відносини власності, соціальний статус людини і владу.

Соціальна стратифікація — це розподіл соціальних позицій і ролей людей, груп, класів, який є важливою передумовою для існування суспільства. Цю проблему по-різному аналізували і подавали М. Вебер, Т. Парсонс, Б. Барбер, К. Девіс, У. Мур та інші вчені, пояснюючи соціальну стратифікацію майже завжди як певну соціальну нерівність, розшарування людей, груп. Так, Т. Парсонс у своїй теорії соціальної дії виходив з оцінки трьох універсальних об'єктів ранжування відповідно до прийнятої в суспільстві системи цінностей, як-то:

а) “якість” (співвіднесення з індивідом певної характеристики, позиції, відповідальності, компетентності тощо);

б) оцінювання діяльності індивіда порівняно з іншими індивідами;

в) володіння матеріальними благами, талантом, майстерністю, культурою тощо.

Хоча виникнення класів пов'язане, головним чином, з розпадом первіснообщинного ладу, суспільного поділу праці, зростанням її продуктивності, виникненням додаткового продукту та приватної власності на засоби виробництва, значну роль при цьому відіграли також розумові здібності людей, різниця в прибутках, різний майновий і соціальний стан та ін.

Класи виникли (у їх первинному, не сучасному значенні) ще в рабовласницьку добу. Так, Сервію Туллію свого часу створив у Римі шість своєрідних порядків громадян на основі цензу, перші з яких і були названі “класиками”, тому що в справах держави і при виборах магістратів їх скликали, щоб вони могли голосувати.

Поняття “**клас**” своєрідно було використано в царській Росії, де всі чини розподілялися на 14 класів. Класи регламентувалися спеціальним Табелем про ранги — законодавчим актом, який діяв у Росії з XVIII до початку XX ст. Табель було видано Петром I у 1722 р. з тим, щоб не лише виокремити ранги (класи), а й чітко означити вимоги та порядок проходження служби. Скасовано його було вже після революції, а точніше Жовтневого перевороту 1917 р.

Класова структура Росії у XIX–XX ст. загалом мала такий вигляд: поміщики, селяни, буржуазія (купці, банкіри, заводчики, фабриканти, власники промислового і фінансового капіталу, робітничий клас). При цьому таке класове розмежування зумовлювалося наступними основними причинами:

- відміною кріпосного права, що супроводжувалася і поступовою перебудовою поміщицьких господарств на товарний лад; перебудовою селянських господарств з кріпосних у дрібнотоварні; появою великої кількості безземельних селян, що поповнювали ринок робочої сили;
- зростанням кількості найманих робітників у містах у зв'язку з розвитком промисловості;
- збільшенням кількості купців, заводчиків, фабрикантів у зв'язку з потужним розвитком приватного підприємництва.

У 40–50-х роках XX ст. у країнах Заходу, головним чином під впливом і внаслідок бурхливої науково-технічної революції, розпочалися

інтенсивні процеси зміни професійної, демографічної та соціальної структури населення. Помітно став збільшуватися і прошарок людей, що працювали у сфері послуг. Зменшувалася кількість громадян, зайнятих безпосередньо на виробництві, особливо в промисловості, сільському господарстві. Більша кількість людей, що мали вищу освіту, зайнялися збором, збереженням та переробкою інформації. Серед зайнятого населення в багатьох країнах помітно зросла до цього часу частка іммігрантів. Унаслідок цього соціальна структура окремих суспільств набувала принципово іншого характеру, ставала набагато складнішою.

Отже, поняття “**клас**” **найперше з’являється там і тоді, де є соціальна нерівність, “неоднаковість” громадян**, хоча ця неоднаковість визначається не лише соціально-економічними, а й іншими параметрами. Так, досить спрощеним і доступним може бути поділ суспільства на два основних класи: **правлячий і підпорядкований**. Такий поділ часто застосовують у сучасній публіцистиці, популярній літературі.

Подібна двозначність має місце і тоді, коли йдеться (намагаються пояснити, розрізнити) про класи: **політичні і соціально-економічні**. Перший клас — політичний — більш наближений до політики і політичних процесів як таких, а тому є своєрідним “міжкласовим” класом. А другий, за Р. Дарендорфом, — це клас, що більше пов’язаний з розподілом праці і владою. Хоча виразну різницю між таким визначенням класів провести надто важко.

Сучасна соціологічна наука надає великого значення дослідженню найперше суті, особливостей **соціальних спільнот**, а вже по тому — **класів, груп**.

Український соціолог М. Лукашевич під поняттям “соціальна спільнота” розуміє “**всі об’єднання людей, в яких створюється і зберігається хоча б протягом дуже короткого часу певний соціальний зв’язок**”, а основними показниками соціальної спільноти як цілісності він називає:

- умови життєдіяльності;
- спільні інтереси взаємодіючих індивідів;
- прихильність конкретним соціальним інститутам і цінностям;
- соціально-професійні характеристики індивідів, об’єднаних у спільність;
- належність до історично сформованих територіальних утворень [74, 116, 117].

Неважко помітити, що основні характеристики соціальної спільноти певним чином пов'язані зі сферою праці, зайнятості, продуктивної діяльності особистості, хоча домінуючим для спільноти є зв'язки, взаємодія, спілкування між людьми.

Далі вестимемо мову про **соціально-економічну стратифікацію** людей, населення як відповідний розподіл соціально-економічних груп і їх взаємодію у суспільстві. Фундаментом такої стратифікації є: зайнятість (її ступінь і вид); позиція людей у суспільному розподілі праці, особливості праці; професійні характеристики, особливості зайнятості і праці; відношення до власності на засоби виробництва; відношення до організації і управління виробництвом і працею; прибутки (ступінь, джерела, легітимність, моральність, стабільність тощо); освіта і кваліфікація (рівень, профіль, престижність).

За означеними характеристиками вирізняють певні соціально-економічні групи. А. Дорін, наприклад, ще за радянських часів називав 12 таких груп:

1. Політичні керівники республік і регіонів.
2. Політичні керівники крупних сфер суспільного життя.
3. Середні партійні, радянські і військові керівники у всіх сферах.
4. Нижчі партійні, радянські і військові керівники в усіх сферах.
5. Керівники організацій та структурних підрозділів у сферах.
6. Спеціалісти у сферах.
7. Кваліфіковані службовці у сферах.
8. Кваліфіковані працівники.
9. Некваліфіковані працівники.
10. Зайняті переважно кооперативним або індивідуально-сімейним підприємством.
11. Сім'ї, які не мають у своєму складі працюючих і перебувають на утриманні держави.
12. Декласовані елементи [49].

Соціально-економічні групи в умовах ринкової економіки можна скласифікувати у такий спосіб:

- *традиційні та нові групи.* До традиційних належать ті, що існують тривалий час і відповідним чином вже інтегровані в економіку. Під новими розуміють ті, в яких соціально-економічні відносини лише складаються, тобто статус яких ще не є чітко визначеним;

- *домінуючі групи*. Такі групи, що мають пріоритет, лідерство у сфері діяльності і за певними статусними ознаками, функціями постають над іншими групами;
- *маргінальні групи*. Групи, які обстоюють таку позицію у суспільстві, чий інтереси, запити, потреби за відповідних обставин і певний час не реалізуються;
- *закриті, відкриті, перехідні групи*. Йдеться про можливості, умови міжгрупового переміщення та про групи (перехідні), що характеризуються мінливістю свого складу [56].

Таку класифікацію подають окремі російські вчені, зокрема відомий соціолог праці, економіст Т. Заславська, яка ще за радянських часів обґрунтувала принципово відмінну від марксистсько-ленінської соціально-класову структуру радянського суспільства. Її класифікація ґрунтувалася виключно на соціально-економічних характеристиках населення СРСР, окремих його регіонів, а не на класово-партійних, ленінських, за що науковець піддавалася політичній критиці марксистів-ленінців.

На завершення розглянутого питання слід дати кілька невеличких, але обов'язкового характеру пояснень.

Перше. Досить часто зустрічаємо твердження, що класовий поділ суспільства притаманний саме періоду його капіталістичного розвитку, тоді як постіндустріальні суспільства, мовляв, є “посткласовими”. Це не зовсім точне визначення, хоча й воно не позбавлене сенсу.

Друге. Класи, як великі людські спільноти, не детерміновані віросповіданням чи законом, до того ж належність до конкретного класу не є спадковою.

І найголовніше — **поява класів зумовлена виникненням приватної власності на засоби виробництва, виробництвом додаткового продукту**. Відбулося це з розпадом первіснообщинного ладу, коли виникають і набувають свого розвитку землеробство і скотарство, з'являються нові, досконаліші засоби праці, завдяки яким стає можливим стабільно виробляти додатковий продукт. Саме тоді здійснюється перехід до моногамної сім'ї, що, у свою чергу, призводить до поступового відокремлення її в межах общини і общинна власність помітно доповнюється власністю особистою. При цьому великі соціальні групи поділяються на класи і страти. У XXI ст. цей поділ набуває надто великого розповсюдження.

Запитання

1. У чому виявляються основні причини і передумови появи та формування класів?
2. Якою є роль праці громадсько-корисної діяльності у виникненні й розвитку класів?

Завдання

1. Сформулюйте основні причини і передумови появи та формування класів.
2. Визначте, яку роль відіграли умови господарювання, соціально-економічні відносини та спілкування у появі класів.

Теми рефератів

1. Класи у житті людей: особливості появи і формування.
2. Праця і трудові відносини як основні засади класового поділу суспільств.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА ОСНОВНІ КЛАСОВІ ТЕОРІЇ

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* — прошарок, *tacere* — роблю) — а) поняття, що визначає принципові соціальні відмінності та нерівності (соціальна диференціація) в сучасному суспільстві; б) структура суспільства і його прошарків, система ознак соціальної диференціації (освіта, побутові умови, заняття, прибутки, психологія, релігія та ін.), на основі яких суспільство поділяється на класи і страти (найчастіше — на “вищі”, “середні” і “нижчі”).

Соціальну стратифікацію важко уявити без певного руху, пересування, зміни місця в суспільній ієрархії великих соціальних груп, класів.

Соціальна стратифікація (мобільність) розпочинається з того часу, як помітних ознак набуває розподіл праці, людських функцій у процесі різного роду і характеру діяльності.

Древньогрецькі мудреці-філософи Страбон, Платон, Плутарх, а за ними і їхні послідовники вперше виокремлювали три групи людей відповідно до виконуваних ними функцій: **жреці — правителі, воїни, общинники — виробники**. Платон вважав ці групи трьома вирішальними класами в ідеальній республіці. Крім того, причиною поділу суспільства на соціальні верстви, на його думку, є функціональний поділ праці та природна нерівність людських здібностей. На основі цього постійно відбувається кругообіг станів: правлячий стан поступається неправлячому та ін. Платон увів в обіг і таке поняття, як “кругообіг душевних начал”. Він характеризував троїстість душевного начала: а) “золоте” або “розумне” начало; б) “срібне”, “мужнє”; в) “мідно-залізне”, “жадане”.

Пізніше, у середні віки, в структурі населення виділяли **духовенство, аристократію і “третій стан”**.

Наукові засади соціальної стратифікації фактично в її сучасному вигляді пов’язують, головним чином, з працями К. Маркса та М. Вебера, які соціальну структуру суспільства розглядали як багатовимір-

ну систему, де поряд із класами й відносинами власності істотну роль відіграє й влада.

Оскільки в суспільстві існує надто нерівномірний розподіл прав, привілеїв, відповідальності, обов'язків, соціальних цінностей, влади, то саме це, за твердженням великого російського соціолога П. Сорокіна, і спричиняє **диференціацію населення на класи і верстви в ієрархічному порядку.**

Соціальна стратифікація, за П. Сорокіним, має кількісний і якісний аспекти. Кількісний — визначає висоту та профіль соціальної будівлі, а якісний — пов'язаний з внутрішньою структурою, цілісністю, внутрішньою організацією соціального конусу.

Висота і профіль соціальної піраміди суспільства зумовлені реально існуючими економічними, політичними та культурними нерівностями між людьми.

Однією з найрозвиненіших та обґрунтованіших теорій соціальної стратифікації є **функціоналістська концепція** Т. Парсонса і Е. Шилза, згідно з якою стратифікаційна система суспільства пов'язана з великою диференціацією соціальних ролей, які виконують люди. Ця диференціація існує тому, що є поділ праці, складна система суспільних цінностей і різних культурних стандартів. Вони і визначають особливості, характер тієї чи іншої діяльності людей.

На соціальну піраміду суспільства, вважав П. Сорокін, діють два чинники: перший робить суспільство “соціально пласким”, а другий — конусоподібним. Тобто діють сили стратифікації і сили вирівнювання. Перші — працюють постійно і неухильно, другі — імпульсивно, стихійно.

За аргументами П. Сорокіна, **в кожному суспільстві існує своєрідний, йому притаманний механізм, що контролює процес соціальної мобільності.** Механізм селекції і розподілу індивідів діє за рахунок активного функціонування таких важливих інститутів соціалізації особистості, як: сім'я, школа, армія, церква, політичні й професійні організації тощо. Існують й інші засоби тестування та добору людей для різної діяльності, відповідно до їхніх здібностей, талантів, професійної підготовленості тощо.

У ХХ ст. теоретики соціальної стратифікації (Парето, Моска, Ортега-і-Гасет, Етціоні та ін.) стали виокремлювати із соціальної структури суспільства тонкий прошарок **еліти**, яка, однак, відіграє величезну роль у його функціонуванні.

Розподіл людей на класи найперше відбувається на підставі такої комплексної характеристики особистості, великої групи людей, як **соціальний статус**, що представляє собою: а) співвідносну позицію індивіда або групи, що визначається соціальними (економічне становище, професія, освіта, кваліфікація і т. ін) ознаками, а також престижем і місцем у структурі влади; б) сукупність прав і обов'язків індивіда або соціальної групи, пов'язаних з виконанням ними певної соціальної ролі; в) у психології — становище індивіда у системі між-особистісних відносин, зумовлене його психологічним впливом на членів групи.

Людина може набути соціального статусу спадково (соціальне походження, раса, стать) або ж шляхом набуття, прийняття і засвоєння відповідних цінностей, вірувань, правил поведінки, звичаїв (освіта, фах, виховання).

Із соціальним статусом кореспондується і **соціальний стереотип**, тобто значною мірою схематизований, стандартизований взірець або уявлення про особистість та групу, що становлять окремі особистості. Соціальний стереотип доволі поширений як в теоретичному обігу, так і в реальній соціальній практиці. Це схематизований, стандартизований взірець або уявлення про певний соціальний об'єкт, зазвичай емоційно забарвлений і досить стійкий. Соціальний стереотип може мати і негативний відтінок, носити однобічний, перекручений, упереджений характер. Багато дослідників звертають також увагу на те, що проблема соціального стереотипу нерідко пов'язана з проблемою дискримінації за певними ознаками (раси, статі, віку та ін.), а тому соціологи використовують це поняття в соціології і практиці девіантної поведінки. Конкретним виявом стереотипу щодо проблем економіки, зокрема, можна вважати, наприклад, точку зору, згідно з якою жінки та люди поважного віку гірше, ніж інші статеві та вікові групи людей виконують ту чи ту роботу. Виокремлюють навіть такі стереотипи, як “жіноча” (“нежіноча”) робота, “робота пенсіонера” та ін.

Зрештою, соціальний статус людини не може не впливати, визначати **стиль її життя**, тобто той унікальний спосіб, який обирає людина для реалізації власних життєвих цілей та інтересів. Стиль життя формується під впливом таких чинників. Перший — анатомо-фізіологічні особливості людини, що є багато в чому природними якостями, а другий — соціально-демографічні параметри. До останніх належать ті якості, які людина набуває в процесі освіти, виховання, спілкування громадсько-корисної діяльності. Чільне місце у формуванні спо-

соби життя людини належить характеру і особливостям її фахової, професійної діяльності. Наприклад, про вчителя говорять, що його можна впізнати навіть по ході, рухах.

Кожний соціальний клас не може існувати без відповідної своєї **цілісної групи (класу)**. Така цілісність є своєрідним ступенем соціального притягання чи взаємної вигоди, який особа відчуває (або яким завдячує) до соціального колективу, до якого вона належить (з ким себе ідентифікує).

Будь-якому соціальному класу (групі) притаманна і відповідна **ціннісно-орієнтована єдність**. Вона є одним з головних показників єдності, згуртованості групи, що фіксує певний ступінь збігу позицій і оцінок її членів щодо мети діяльності і найзначущих для групи цінностей.

Ціннісно-орієнтована єдність фактично ніколи повністю не нівелює особистість, полишаючи саме їй властиві ті чи ті якості, але окремі з них є вельми характерними, показовими для багатьох (в ідеалі — всіх) представників певної групи, класу. Так, у політичній та виробничій діяльності спеціаліста (соціолога, психолога та ін.) важливу роль відіграє добір та “відтінення” саме інтегративних, об’єднувальних якостей. Це має велике значення і в сучасному менеджменті, незалежно від сфери його використання, а насамперед — в управлінні людьми, використанні людських ресурсів.

Вважається, що **всі класові теорії найвиразніше розмежовуються між класичними позиціями К. Маркса і М. Вебера**.

За К. Марксом таке розмежування виглядає наступним чином: два великих класи, що ворогують, принципово і несумісно протистоять один одному — це пролетаріат і буржуазія (“Маніфест Комуністичної партії”). Поступово, з розвитком капіталізму ці два класи всотують в себе усі інші класи і, з крахом капіталізму, перемагає і гегемоном стає пролетаріат. Така “логіка” класового поділу суспільства виглядала надто просто, зрозуміло й багато ким була сприйнята і розвинена (наприклад, В. Леніним).

К. Маркс суворо дотримувався теорії двополярного класового суспільства: у рабовласницькому суспільстві — раби і рабовласники; у феодальному — кріпосники і феодали; у буржуазному — пролетаріат і буржуазія. Протистояння між цими класами породжує класову боротьбу, яка, за К. Марксом, і є рушійною силою суспільного розвитку. Ті групи людей, які ще не усвідомили своїх важливих, загальних інтересів, К. Маркс називав “клас у собі”, а ті, які такий інтерес усвідо-

мили й намагалися реалізувати в процесі класової боротьби — “клас для себе”.

Загалом “спекулювати” на революційній налаштованості пролетаріату, зокрема в Росії, було доволі легко, оскільки чисельність робочого класу у другій половині XIX ст. значно збільшилася — із 700 тис. приблизно до 2,2 млн осіб, при цьому заробітна плата пролетарів була в 2 рази нижче, ніж в Англії, у 4 рази нижче, ніж у США, та ін.

Щодо теорії класів, за Вебером, то вона альтернативна Марксовій. Хоча і в Маркса, і Вебера класи є “економічними класами”, у Вебера відношення класу до власності є приватним критерієм, а головне значення має розмежування людей, груп у ринкових позиціях, які визначають капітал, кваліфікація, освіта.

Таким чином, веберівська концепція класів складніша (вона формувалася в добу розвиненої капіталістичної Європи) і пов'язана з трьома сферами, або “рівнями”, суспільного життя:

б) рівень, що його можна назвати економічною структурою. Він складається з усталених відносин у сфері виробництва та обміну товарами і послугами;

б) міжособистісний, або значущий, рівень суспільної свідомості, “світ із середини” наявного досвіду, що визначає, яким чином індивідууми ставляться до себе та інших;

в) діяльнісний рівень — рівень колективної та індивідуальної діяльності в різноманітних сферах життя, що позначається на поведінці індивідумів як приватних осіб, споживачів, трудівників, громадян, на типах виробництва і формах політичної організації [53, 172, 173].

М. Вебер вирізняє чотири основних економічних класи:

- власників;
- інтелектуалів, адміністраторів та менеджерів;
- дрібнобуржуазний — бізнесменів і власників;
- робітничий.

Відповідно до цього соціальні суперечності, конфлікти можуть виникати в процесі взаємин між усіма цими класами, а не тільки капіталістами і робітниками.

До нерівності класів, за М. Вебером, призводять не лише економічні й соціальні умови життя, а й влада, престиж тощо. При цьому деякі вчені, розглядаючи питання про класи в сучасних суспільствах, зокрема французький соціальний філософ П'єр Бурдьє, беруть до уваги не лише економічний капітал, вимірюваний у категоріях влас-

ності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Марксистсько-ленінську класифікацію класів розглянемо окремо й більш детально.

Прихильники марксистського вчення про класи завжди намагалися й намагаються стверджувати, що таке вчення, мовляв, докорінно відрізняється від усіх попередніх теорій, оскільки воно засноване на матеріалістичному розумінні історії. Якщо точніше, то класи К. Маркс характеризував насамперед як великі групи людей, які обіймають абсолютно конкретне місце в системі матеріального виробництва. Сам К. Маркс у листі до Вейдемейера писав: “Стосовно мене, то мені не належать ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їх боротьбу між собою... Те, що я зробив нового, полягало у доведенні наступного: 1) що існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва; 2) що класова боротьба неодмінно веде до диктатури пролетаріату; 3) що ця диктатура сама становить лише перехід до знищення усяких класів і до суспільства без класів” [76, 424–427].

Наслідуючи К. Маркса, Ленін так визначає класи: “Класами, називаються великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (значною мірою закріпленому і оформленому у законах) до засобів виробництва, і, відповідно, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають у своєму розпорядженні” [70, 15]. Відтак В. Ленін наводить чотири основних, взаємопов'язаних ознаки класів: *перша* — місце в історично визначеній системі суспільного виробництва, *друга* — ставлення до засобів виробництва; *третья* — роль у суспільній організації праці; *четверта* — спосіб отримання і розміри прибутку.

Важливішими супутниками марксистської трактовки поняття “класи” є: економічний розподіл праці; приватна власність; експлуатація і політичне насилля; класова боротьба; буржуазія і пролетаріат як антиподи; революція.

Крім основних класів суспільства, згідно з марксистським вченням виокремлюються також неосновні класи, соціальні прошарки, що не становлять самостійну соціальну силу і наближуються до тих чи тих класів суспільства. Зокрема, марксистичні доводять, що до так званих середніх прошарків суспільства належать дрібні і середні селяни, ремісники, торговці, інтелігенція, службовці [48, 238].

Рушійною силою розвитку антагоністичних формацій марксизм вважав класову боротьбу. “За вченням соціалізму, — писав В. Ленін, — справжнім рушієм історії є революційна боротьба класів” [70, 263]. Більше того, марксистки наполягають і на тому, що суспільство піднімалося по шаблях, переходило від однієї формації до іншої лише через боротьбу класів. При цьому однозначно і прямолінійно стверджується, що без боротьби класів неможливим є прогрес у політичній сфері, в суспільно-політичних процесах.

Єдиний прогресивний клас, за теорією марксизму, який має домінуючу з-поміж інших класів історичну перспективу — це робітничий клас, пролетаріат, історична місія якого полягає в знищенні капіталістичних виробничих відносин, побудові соціалістичного і в кінцевому плані комуністичного суспільства.

Класова боротьба пролетаріату протікає в трьох основних формах: економічній, політичній та ідеологічній. Економічна боротьба — це необхідний засіб здобуття державної влади, завдяки чому пролетаріат і може задовольнити свої корінні економічні інтереси. Ідеологічна боротьба потрібна для внесення наукової марксистської (пізніше — марксистсько-ленінської) ідеології у свідомість робітничих, трудящих мас.

Згідно з визначенням марксистів у класовій боротьбі головною зброєю імперіалізму є антикомунізм, а йому на додаток виступає шовінізм і расизм [48, 243–245].

Отже, така класова боротьба у XIX–XX ст. прихильниками марксистського трактування поняття “класи” значною мірою зумовлювалася “боротьбою соціалістичної і капіталістичної систем, впливом соціалізму на увесь хід світового розвитку” [там само, 245].

Марксистки, а за ними й леніністки, пропонували і закликали до знищення приватної власності, тобто до ліквідації експлуататорських класів і експлуатації загалом. Робітничий клас за таких обставин стає разом з усім народом колективним власником засобів виробництва, колгоспне селянство також кооперується і ґрунтує свою працю на суспільній власності в кооперативно-колективній формі, внаслідок чого зникає, мовляв, протилежність між містом і селом. Водночас із побудовою і перемогою соціалізму, ліквідацією антагоністичних суперечностей між розумовою і фізичною працею створюється нова народна інтелігенція, в соціалістичному суспільстві складається соціально-політична та ідейна єдність усього народу. Тобто класові відмінності максимально стираються і суспільство, за прогнозом марк-

систів, стає безкласовим. Історія XIX–XX ст. і найперше економічно розвинених країн колишнього СРСР, країн так званого соціалістичного табору, яскраво підтвердила увесь утопізм і надуманість такої марксистської класової теорії.

У практичному процесі завоювання одним класом необмеженої політичної влади в колишній Росії до 1917 р. і майже впродовж 30–40-х років XX ст. активно використовувалася теза К. Маркса (далі розвинена й широко вживана Ленінім) про **диктатуру пролетаріату**. Фактично йшлося про конкретний термін, характер політичної влади, яка розпочиналася з перемоги пролетарської революції і продовжувалася доти, доки робітничий клас використовує державну владу для того, щоб придушити клас капіталістів і створює соціалістичну економіку. В СРСР цей період формально завершився у 60-х роках, коли КПРС зазначила і проголосила, що “соціалізм в СРСР переміг остаточно і незворотно”. Згідно з вченням В. Леніна формування революційно налаштованого робітничого класу, встановлення його диктатури — найважливіше завдання більшовистської (комуністичної) партії, створеної за ідеями і моделлю того самого В. Леніна. Таку партію вождь більшовиків називав авангардом пролетаріату.

Оскільки в XIX–XX ст. однією з найвиразніших і найпопулярніших серед класових теорій все ж була марксистсько-ленінська, зауважимо, що основними її засадами були три найважливіших складових марксизму, а саме:

1. Роль і значення у розвитку суспільств, їх змаганні між собою *економічного чинника*. Погоджуючись, що політична та ідеологічна складові мають певний вплив на економіку, марксисти все ж наголошують на тому, що суспільні зміни спричиняють активний розвиток саме економічної складової. При цьому важливим є положення про те, що розвиток продуктивних сил контролює меншість, яка використовує свою економічну владу для експлуатації більшості, тобто народних мас. Це, на думку марксистів, призводить до гострої конфліктної ситуації, боротьби класів, що зрештою є причиною революційної боротьби більшості за оволодіння засобами виробництва.

2. Поняття про суспільство, що є альтернативним, протилежним суспільству, побудованому на основі експлуатації і такому, що спричиняє велике розшарування людей на класи. Таким суспільством мало б бути суспільство, що ґрунтується на загальній власності. При цьому суспільство стає безкласовим і не потребує державного апарату як знаряддя класового панування. Суспільство спочатку є со-

ціалістичним, а потім переростає в комуністичне, де діє принцип “Від кожного — за здібностями, кожному — за потребами”.

3. Капіталістичний спосіб виробництва є тимчасовим і неминуче змінюється соціалістичним. Перехід до соціалізму здійснюється революційним шляхом, внаслідок чого до влади приходять робітничий клас — головний виробник національних багатств. Перехідний період від соціалізму до комунізму відбувається за умов диктатури пролетаріату — передового заgonу робітничого класу.

Як виглядає класифікація класів на початку ХХІ ст.? **Серед основних сучасних теорій класів виокремлюють такі:**

- теорія соціальної стратифікації (М. Вебер);
- теорія (концепція) середнього класу;
- теорія соціальної мобільності (П. Сорокін);
- теорія (концепція) бюрократії як нового класу (М. Джилас).

Загалом у західному індустріальному суспільстві вирізняють три основних класи:

- *вищий клас*. Це — роботодавці, керівники підприємств, установ, топ-менеджери, усі, хто має достатньо високий майновий ценз, володіє і розпоряджається помітними виробничими потужностями, контролює їх;
- *середній клас*. Вважають, що цей клас сповна сформувався у більшості країн саме в індустріальну добу. Ідентифікація цього класу не є однозначною, але для його визначення послуговуються наступними основними критеріями або ознаками:
 - проміжна позиція представників певного класу між верхами і низами в суспільстві, коли цей клас виконує своєрідну функцію соціального медіатора (посередника) між іншими класами;
 - достатньо висока економічна забезпеченість, володіння власністю, відповідна економічна незалежність, свобода вибору життєвої діяльності. Загалом доволі високий рівень та якість життя, соціальний оптимізм зумовлюють зацікавленість цього класу в збереженні відповідного соціального порядку в інтересах усіх класів суспільства;
 - висока професійна підготовленість класу особливо серед наукових, науково-технічних працівників, робітників високої кваліфікації, фермерів тощо;
 - роль носія і виразника соціальних та інших інтересів більшості суспільства;

- *Нижчий* клас. До такого класу належать малокваліфіковані робітники, особи, які не мають професійної кваліфікації взагалі (так звані “сині комірці”).

За даними різноманітних джерел середні верстви західних суспільств мають від 40 до 80 % середнього класу, що забезпечує їм економічну та соціальну стабільність і перспективи функціонування і розвитку. Вважається, що завдяки своєму статусу і соціальному престижу середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.

У кожній країні на теоретичному рівні використовують свої методи для класової характеристики суспільства.

Провідні російські соціологи, наприклад, обстоюють ідею, що **“нова класова структура” російського суспільства** складається з: а) вищого класу (велика буржуазія) — 1 % населення; б) середнього класу (дрібна і середня буржуазія) — 25 %; в) нижчого класу (робітники, селяни, трудова інтелігенція) — 69 %. За даними В. Добренькова, А. Кравченко, Н. Тихонової, в СРСР на початку 80-х років ХХ ст. загальна чисельність вищого класу (номенклатури) становила 1,5 % населення, середнього класу — близько 60 %, а нижчого класу — 38 % [4, 14]. При цьому пострадянським країнам загалом притаманні три основних тенденції: 1) незначна питома вага і висока корпоративна замкнутість високоприбуткового вищого класу; 2) скорочення чисельності середнього класу, який наприкінці ХХ ст. був найбільшою соціальною групою.

Свою генезу має класова структура в Україні. Формування в ній суб’єктів економічних відносин історично можна коротко простежити на еволюції господарської системи країни впродовж майже десяти століть, починаючи з доби Київської Русі, коли формувалися і посилювалися феодальні відносини, і в ті часи, коли українство не мало власної державності.

З ІХ ст. у Давньоруській державі формується система експлуатації вільного населення князем і дружиною (військово-служилою знаттю).

Після захоплення та розподілу земель між князями (ХІ ст.), з’являються представники служилої знаті — бояри, посилюється роль у суспільних відносинах церковної верхівки, все більшу роль у соціальних відносинах відіграють ремісники — сільські, вотчинні та міські.

У ХІV–ХІVІ ст. у Київській Русі зростає магнатське землеволодіння, з’являється заможна шляхта, зростає кількість заможних селян — кріпаків, виникає така велика і помітна соціальна група, як козацтво.

У XIX ст. під час промислового перевороту формується клас промислових робітників, а згодом, у роки колективізації та індустріалізації провідні класи російського (СРСР) суспільства — робітники, селяни, інтелігенція, зрозуміло, зазнавали істотних кількісних і якісних змін, статусу, ролі в процесі матеріального і духовного виробництва. Особливо помітними ці процеси були в XX ст., коли соціальні інтереси багатьох класів виявилися не реалізованими навіть порівняно з попередніми роками.

Після розпаду СРСР, проголошення незалежності України, становлення нової політичної системи та поступового розвитку ринкових реформ спричинилася суперечлива і багато в чому малозрозуміла соціальна структуризація та стратифікація українського посткомуністичного соціуму (суспільства). У перші роки незалежності в масовій свідомості громадян “складається легкий для сприйняття біполярний образ соціальної структури, зафіксований різними опозиціями: “верхи — низи”, “сильні — слабкі”, “ті, що процвітають — ті, що зубожіють”, “компетентні за даних обставин — некомпетентні за даних обставин”, “ті, що виграють — ті, що програють” [100, 185]. Зрозуміло, що сповна це не є соціальною стратифікацією, що характеризує великі групи людей за відповідними соціально-економічними ознаками.

Українські науковці впродовж усіх років незалежності здійснюють комплексний моніторинг соціальних змін, що мають місце в українському суспільстві, в тому числі вивчають і трансформацію класів. Так, у виданні “Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін (За ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. — К.: Ін-т соціол. НАН України, 2004) вміщено матеріали, що дають цілісне уявлення про стан основних класів українського суспільства — робітників і колгоспне селянство. За наведеними статистичними даними, упродовж десятиліття (1994–2003 рр.) значно зменшилася загальна частка робітничого класу, третина кваліфікованих робітників залишила ринок праці. Бажання відкрити власну справу висловили під час опитування 43,1 % робітників, 49 % вважали за необхідне поєднання державного управління і ринкових методів, а інтерес до політики за ці роки практично залишився незмінним [121, 31–33]. Слід зауважити, що для 12,9 % опитаних робітників привабливою виявилася соціал-демократична течія, для 10,9 — соціалістична, 10,1 — комуністична, 8,7 — національно-демократична, 3,6 — “зелених”, 2,8 — християнсько-демократична, 2,0 — націоналістична, 1,4 % — ліберальна. Лише 15 % робітників були залученими до різних

форм громадської активності, при цьому протестні настрої з року в рік зростали [там само, 33–35].

Не менш складні метаморфози впродовж десятиліття (1994 – 2003 рр.) відбулися з колгоспним селянством. Найперше далось взнаки те, що насильницька колективізація селянських господарств ще в 30-ті роки в СРСР породила на селі унікальний маргінальний клас із двоїстою психологією — ні селян і не робітників. Фактично з'явилися наймані працівники умовно колективних або державних аграрних працівників, а з іншого — власників мікрогосподарств.

Розпочата майже наприкінці ХХ ст. аграрна реформа реорганізації сільського господарства не сприяла, але спричинила докорінні зміни селянства як класу. Так, на початку 2004 р. третина сільських мешканців (34,4 %) належали до непрацюючих пенсіонерів, кожний десятий селянин (10,2 %) ідентифікував себе як кваліфікованого робітника, працівниками сільськогосподарських підприємств було всього 7,3 % селян [там само, 44–53]. Тож чітко визначити місце селян України на початку ХХІ ст. виявляється надто важко, як і відповіді на запитання: чи є селяни класом власників або політичним класом.

Запитання

1. У чому полягають особливості соціальної стратифікації, притаманної усім суспільствам?
2. Якими є характеристики соціальних груп (страт) в умовах ринкового господарювання?

Завдання

1. Зберіть матеріал для реферату з проблем соціальної стратифікації сучасних суспільств.
2. Виберіть і порівняйте основні класові теорії, визначаючи спільне й особливе для них.

Теми рефератів

1. Соціальна стратифікація в умовах ринкової економіки.
2. Марксистсько-ленінська теорія класів і її роль у становленні науки про класи.

ПАРТІЇ

Розділ 1

ЕТИМОЛОГІЯ І СУТНІСНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ “ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ”

Термін “**партія**” (лат. *pars (partis)*) — частина цілого, відділ, галузь) як етимологічне поняття бере свій початок ще з часів Давньої Греції. Аристотель, наприклад, вживав його для позначення певних об’єднань громадян зі спільними інтересами (партія гори, партія долини), маючи на увазі політичні союзи громадян.

Сучасні політичні партії ведуть свій родовід з кінця XVII ст. Багато політологів вважають їх прототипами британських торі (консерваторів) і вігів (лібералів). Спочатку вони організаційно оформилися як своєрідні аристократичні гуртки, які згодом еволюціонувалися в політичні клуби, з яких і вирости власне політичні партії.

До XIX ст. включно більш-менш обґрунтованого визначення понять “партія”, “політична партія” не було, хоча, вже в давньогрецьких містах-полісах існували “партії” популярів і оптимістів. Перші виражали інтереси плебсу, другі — інтереси нобілітету, тобто багатих. У стародавньоримській республіці існували партії гвельфів (захищали інтереси торговців і ремісників) і гіббелінів (виразники інтересів нобілітету, або феодалів).

Пізніше, у XVII ст., протопартії з’явилася в Голландії — армініани і гомаристи, в Англії — просвітеріани та індепенденти (англійська буржуазна революція). Єдина країна, де закон про партії 1988 р. вимагає, щоб організації, які бажають і намагаються здобути владу, офіційно називалися “партіями” — Бразилія. У багатьох країнах пар-

тіями називають спілки, об'єднання, федерації, асоціації, організації, конгреси, рухи, фронти та інше, що здебільшого партійність названих структур під сумнів не ставить [78, 8].

До 1991 р. (фактичного року виходу України з колишнього СРСР) поняття “партія”, звичайно, пояснювалося з марксистських, класових позицій. Наприклад: **“Партія політична — найбільш активна і організаційна частина будь-якого класу** (підкреслено автором. — М. Г.) або його прошарку, що виражає їх інтереси” [95, 139]. Дане визначення ґрунтувалося на тому, що, мовляв, виникнення політичних партій пов'язане з класами, які і являються важливою формою класової організації.

Децю пізніше, вже в перші десять років після розпаду СРСР так званого соціалістичного табору, відхід від спрощеного марксистського, класового визначення поняття “політична партія” стає все помітнішим. “Социологический энциклопедический словарь” (1998 р.) наводить таке визначення: **“Партія політична — це політична організація, що виражає волю, інтереси окремих суспільних груп або прошарків, які прагнуть завоювати владу чи отримати контроль над структурами влади і впливу на них”** [113, 234].

Навіть із розпадом колишніх КПРС, СРСР словники філософського характеру давали визначення поняття “партія політична” у такий, класово-комуністичний спосіб: **“Партія політична (від лат. *partis* — частина) — організована група однодумців, що представляють інтереси частини народу і ставить собі за мету їх реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі у її здійсненні”**.

Політичну партію слід відрізнити: *по-перше*, від політичного руху, який не має характерних для партії організаційної структури і детально розробленої політичної програми: *по-друге*, від групи тиску, яка прагне не до завоювання державної влади, а лише до володіння впливом над тими, хто її здійснює [98, 245]. При цьому основний наголос робиться на організаційній структурі (основа — демократичний централізм у КПРС) та програмі (КПРС надавала цьому документові, як і Статуту КПРС, виняткової ваги і значення, які дисциплінували мільйонну армію комуністів).

Досить “приземленим”, навіть практично спрощеним, однак точним, є таке визначення поняття “політична партія”: “Це громадські утворення, що переслідують мету вибороти владу в державі, утримати її, ефективно використовувати, реалізуючи політичну волю громадян” [65, 11, 12].

Серед багатьох дослідників феномена “політична партія” слід назвати М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Вебера, К. фон Бойме, М. Дюварже, Р. Катца, К. Джанді, А. Панебіанко, Дж. Сорті, а серед українських дослідників В. Бебика, О. Гараня, М. Головатого, К. Богомаза, Ф. Рудича, С. Телешуна, Ю. Шведа та ін.

Так, М. Острогорський справедливо вважається засновником соціології політичних партій. Р. Міхельс вперше дослідив особливості створення та механізми функціонування партійного апарату. М. Вебер аналізує особливості ідейних засад функціонування політичних партій, а А. Панебіанко і Д. Сорті детально розробляли типологію політичних партій та ін.

Досить “приземлене”, не позбавлене сенсу визначення поняття “політична партія” дають українські вчені М. Логунова, В. Шахов і М. Шевченко. “Політичною партією, — на їхню думку, — можна назвати організовану частину політично активних громадян, яка представляє інтереси певних соціальних груп суспільства і ставить за мету їх реалізацію через виборювання державної влади, чи участь в її здійсненні” [73, 129].

Тож серед багатьох визначень поняття “партія” (як політична організація”) найдоступнішим є таке: **“Політична партія — це добровільна і стійка політична організація, що об’єднує осіб із загальними соціально-класовими, політико-економічними, культурно-національними або іншими інтересами та ідеалами”** [96].

Запитання

1. У який спосіб і на підставі яких складових можна дати визначення понять “партія”, “політична партія”?
2. Чим найперше характеризується партія як політична організація?

Завдання

1. Відшукайте основні словникові, термінологічні пояснення понять “партія”, “політична партія” і здійсніть їх порівняльний аналіз.
2. Сформулюйте основні характеристики партії як політичної організації.

Теми рефератів

1. Політична партія як соціально-політичний феномен.

Розділ 2

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ І ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

За даними українського політолога Ф. Рудича, в середині ХХ ст. у світі налічувалося 190 самостійних держав. У 19 з них діяльність політичних партій була заборонена, у 20 — функціонувала одна, так звана проурядова партія, у 142 діяло кілька політичних партій. Крім того, майже в 20 країнах світу, таких як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Бутан, Йорданія політичних партій взагалі немає.

Правомірною є точка зору, що **перші партії з'явилися тоді, коли зародилася політика як система ідей, ідеалів**, прагнень великих груп людей, коли дала про себе знати політична боротьба, насамперед за владу, владні повноваження. Відтак уже в античні часи існували аристократичні і демократичні партії, що презентували й обстоювали інтереси різних соціальних верств суспільства, особливо тих, інтереси яких не просто не співпадали, а й знаходилися в серйозних суперечностях.

У пізніші часи (ХІІІ–ХVІ ст.) появу політичних партій пояснюють, головним чином, як наслідок бурхливих соціально-політичних процесів у містах Північної Італії, потім — у період гострих феодальних чвар і війн між герцогами, королями, принцями та іншими вельможами.

У класичному, сучасному розумінні називати згадані партії політичними все ж немає підстав. Правильним буде вважати батьківщиною перших політичних партій Англію ХVІІ–ХVІІІ ст., де їх поява зумовлювалася двома основними причинами: а) гострою політичною, соціальною та релігійною боротьбою; б) формуванням та розвитком парламентаризму. Останнє прискорило процес становлення партій як політичних структур, оскільки введення принципу виборності спричинило гостре суперництво між різними, часто діаметрально протилежними політичними силами. Такі сили швидко усвідомили, відчули й спробували максимально використати в політичній боротьбі організації. Завдяки цим організаціям, політичним партіям, з'явилася можливість провести своїх представників до влади, владних структур.

Зрозуміло, що з початку їх появи ставлення до політичних партій було далеко неоднозначним. Нерідко їх діяльність незворотно засуджувалася. Так, відомий англійський філософ Т. Гоббс (XVII ст.) зауважував, що обговорення справ на багатолюдних зборах призводить до виникнення в державі партій, а їх наявність веде до заколотів та громадянських війн.

З часом, особливо з перемогою буржуазії над феодалами, становленням буржуазного ладу в багатьох країнах партії стали визнаватися як доцільні й обов'язкові складові політичних систем, політичного життя, їх поцінювали як засіб забезпечення прогресивного суспільного розвитку. Особливі надії на партії покладала молода, прогресивна буржуазія, що бурхливо формувалася як клас в індустріальну добу.

Сучасні політичні партії беруть свій початок в епоху великих буржуазних революцій. Першою з європейських країн, де відбулося формування протопартійних структур, була Голландія (XVI ст.), а пізніше в Англії сформувалися партії вігів і торі (XVII ст.), які є попередниками сучасних лібералів і консерваторів. Зрозуміло, що вважати їх прямими попередниками сучасних політичних партій досить важко, хоча насправді вони були прототипами політичних партій.

XVII–XVIII ст. було часом, коли в багатьох країнах впроваджується принцип формування владних структур у процесі вільного змагання, конкуренції різних політичних сил. Відбувалося це паралельно з введенням різних “цензів” як засобів регулювання участі громадян у виборах.

Багато відомих громадських, політичних діячів свого часу були противниками політичних партій, вважаючи їх гальмом, суперечністю, перешкодою справжній демократії. Серед них, зокрема, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон — засновник американської державності. Дехто з громадських діячів взагалі попереджав, що поява, легалізація партій загрожує державності. Так, англійський громадський діяч М. Тойрар-Рапен писав: “Не в інтересах королівства, щоб одна з партій стала могутньою, щоб вона не знаходила противаги” [78, 12, 13].

Як вже зазначалося, **справжні політичні партії вперше виникли в Англії та США**, хоча “батьки-засновники” (США) вважали партії великим злом і стверджували, що вони є причиною конфліктів і негараздів. “Одним із парадоксів політичного розвитку Америки, — зауважує Н. Каннінгем, — було те, що створення політичних партій проходило в атмосфері недовіри до політичних партій” [135, 240].

М. Вебер вказував на існування трьох вирішальних періодів в історії розвитку політичних партій: 1) аристократичного угруповання; 2) політичного клубу; 3) масових партій.

Міжпартійна боротьба в Англії своєю історією сягає періоду так званої Славної революції (1688 р.), коли йшлося про скорочення, зменшення королівської влади на догоду прерогатив парламенту.

Найпотужнішим для створення і оформлення діяльності політичних партій, найперше в країнах Європи, було ХІХ ст., коли велася помітна боротьба з феодальними режимами, відбувалися буржуазні революції. Саме тоді формувалися ліберальні, прогресивні, робочі та інші партії.

У Росії фактом політичного життя політичні партії стали наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Виникнення й становлення політичних партій як особливих виразників і представників інтересів відповідних соціальних груп і прошарків суспільства пов'язані саме зі специфічними інтересами людей, великих груп у сфері політики і влади.

Існує точка зору, що зародження і становлення політичних партій відбувається водночас із зародженням політичних систем ранньобуржуазних держав в Західній Європі та Америці і зумовлені вони були кількома основними соціальними і політичними обставинами, а саме:

а) формуванням складнішої і диференційованішої соціальної структури при переході суспільств від феодального до буржуазного ладу;

б) введенням загального виборчого права, яке розширило доступ до політики достатньо великим масам людей;

в) поступовою зміною взаємин між державою і суспільством — зменшенням ролі держави у важливих політичних, суспільних процесах і збільшенням ролі в таких процесах громадського суспільства [73, 128].

Доволі своєрідно й водночас доступно-просто схарактеризував утворення партій відомий іспанський філософ Ортега-і-Гасет. “Певна особа, — зауважує він, — формулює та проголошує своє бажання, що латентно існує і в інших людях. Ці останні згуртовуються навколо такої особи і починається боротьба з усім суспільством для досягнення свого бажання” [85, 109]. З “усім суспільством”, зрозуміло, це дещо гіперболізоване визначення, оскільки йдеться насамперед про осіб,

групи, політичні партії та інше, що не поділяють систему ідей і цінностей, які проголошує і намагається зреалізувати дана партія.

Технологічно і організаційно політичні партії утворюються [99, 278]:

- внаслідок об'єднання гуртків і груп однакового ідейно-політичного спрямування, які виникли та існували окремо в різних місцях країни;
- внаслідок розколу однієї партії на дві та більше чи об'єднання двох та більше партій в одну;
- в надрах масових рухів;
- під впливом Міжнародної партійної системи;
- як своєрідне відродження партій, що існували раніше;
- внаслідок діяльності лідерів, які організували партії “під себе”;
- на основі регіональних організацій партії, яка існувала раніше;
- з ініціативи профспілок.

Російський політолог К. Гаджієв доводить, що політичні партії у їх нинішньому вигляді “виникли й розвивалися водночас із системою виборів і ідеєю представництва” [39, 167].

Відомий російський політичний психолог Д. Ольшанський вказує на такі, на наш погляд, істотні причини появи політичних партій, як організованих і інституалізованих політичних структур наприкінці XVIII ст. і особливо у XIX ст.: 1) активний вступ на політичну арену так званого третього стану; 2) початок боротьби пролетаріату проти буржуазії; 3) введення загального виборчого права (XIX ст.) [84, 226].

Періодизацію появи і активної діяльності політичних партій як цілісно сформованих політичних інститутів запропонував також М. Вебер, а саме: *перший період* — партії як аристократичні угруповання; *другий* — партії як політичні клуби; *третій* — партії як сучасні масові організації. Така періодизація виглядає досить переконливою.

Загалом можна погодитися з тією точкою зору, що **подальша еволюція партій (у XXI ст.) веде до знецінення ідеологем, посилення прагматичних елементів їхньої діяльності, підвищення ролі організаційних структур, відносин субординації та кооперації.**

Наприкінці XX ст. у світі діяло більш як дві тисячі політичних партій. Лише в Росії у 1992 р. налічувалося близько 700 партій [55, 71].

Своєрідно типологізував політичні партії відомий на початку XX ст. український соціолог М. Шаповал. Він поділяв політичні партії у такий спосіб [126, 103, 104]:

- індивідуально-егоїстичні гуртки (шайки, банди);
- групово-егоїстичні утворення;
- класові партії;
- соціально-реформаційні партії.

Наведена типологізація є доволі незвичною в тому розумінні, що більшість фахівців вважають політичними партіями структуровані, організаційно визначені організації, які окрім того мають більш-менш визначену ідеологічну основу, підґрунтя.

Слід зауважити, що партійне будівництво у XIX ст. у багатьох країнах пройшло у постійній боротьбі із системами виборів, пов'язаними з різноманітними цензами. Завдяки таким цензам доступ до виборчих урн в окремих країнах мала досить обмежена кількість людей. Цензи були майнові, вікові, пов'язані зі статтю та місцем проживання. І все ж у виборчий процес поступово втягувалася все більша кількість людей, інтереси яких почали обстоювати і об'єднання, з яких пізніше вирости партії у їх майже нинішньому обличчі й характері.

Кількість партій у різних країнах була не однаковою. Так, у повоєнній (1945 р.) Японії функціонувало близько 350 політичних партій, а до 1955 р. в процесі кількох виборів залишилося лише близько 20. До речі, наприкінці XX ст. в Японії діяло всього 7 політичних партій.

Окремо слід вказати на **особливості еволюції політичних партій Європи у роки Другої світової війни**. Ця еволюція розпочалася після того, як з політичної арени через політичне банкрутство, антилюдську політику зійшли фашистські партії. Помітним явищем стало виникнення у багатьох країнах (Італія, Німеччина, Австрія та ін.) християнсько-демократичних партій. Потужнішими і чисельнішими стали в СРСР, Німеччині, Франції, Італії, інших країнах комуністичні партії. У 60–80-х роках XX ст. сформувалися дві великі “сім’ї” партій: а) лівих (соціалісти, комуністи, соціал-демократи) і б) правих (ліберали, консерватори, християнські демократи).

У другій половині XX ст. фактично завершився процес формування так званих **транснаціональних політичних партій**, більшість з яких нині мають безпосереднє відношення до Європарламенту. Ще в 1953 р. тут існували три організовані групи політичних партій (християнсько-демократичних, соціалістичних та ліберальних).

Якщо поділяти партії на ліві, праві і центр, то в повоєнні роки політичні партії згуртувалися у такий спосіб: а) крайнє ліві, ліві, ліво-центристи; б) крайнє праві, праві, право-центристи. До перших належать ультраліві течії в комунізмі — соціалісти, комуністи, ліберали і

соціал-демократи, а до других — ультраправі радикали, праві радикали та консерватори.

Хоча виділити “ідеальний центр” неможливо, до центристів все ж відносять ті політичні партії, що максимально підтримують існуючий порядок, виступають за поступові, помірковані зміни в суспільствах, дбають про можливе поєднання зусиль усіх державотворчих сил на засадах плюралізму і конструктивної демократії.

Нині у Європарламенті сформувалися потужні політичні групи з числа партій, програмові засади і ідеали яких доволі близькі. Так, найпотужнішими політичними силами у Європейському парламенті є: Європейська народна партія / Християнські демократи (ЄНП/ХД); Соціал-демократична партія Європи, Європейська ліберально-демократична партія реформ.

Поява і генеза політичних партій колишнього СРСР і України має своєрідну історію. Розглянемо цю особливість. Оскільки до 1990 р. КПРС у СРСР була “керівною і спрямовуючою політичною силою”, аналогічний статус мала і КПУ в Україні та інші компартії у всіх колишніх республіках СРСР. Відповідно до рішення (травень 1990 р.) Політбюро ЦК КПУ у ст. 6 Конституції України зазначалося: “Компартія України, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах беруть участь у розробці політики Української РСР, в управлінні державними і громадськими справами” [70, 71]. Наприкінці ХХ ст. з монополізмом КПРС, КПУ, компартій союзних республік було покінчено, хоча багатопартійність, вважають окремі дослідники (наприклад М. Примуш), зароджувалася ще в роки хрущовської та горбачовської відлиг.

О. Вишняк та І. Шевель відносять процес політичної структуризації українського суспільства до кінця 80-х років ХХ ст. [32, 15]. Це твердження також має сенс.

Партійне будівництво у сучасній Україні своїми джерелами сягає років виникнення НРУ та УРП (1989–1990), коли практично було заборонено КПУ. Фактично це перший період партійного будівництва в Україні, основною домінантою якого виступали антикомунізм, романтизм і демократизм. Політичні партії тих часів мало (що цілком природно) відповідали реальним потребам громадян, суспільства, мало нагадували собою партії взагалі. Це більше були партії “проти”, ніж “за”, хоча й вони мали велику соціальну базу, оскільки започатко-

увалися на несприйнятті, гострій критиці тоталітарного минулого, критиці КПРС, КП України.

Другий період партійного будівництва у сучасній Україні пов'язують з реєстрацією НРУ як політичної партії, з першими виборами до Верховної Ради України на змішаній основі (1998 р.), а *третій період* розпочався після виборів до Верховної Ради України 1998 р., коли сім політичних партій та один блок, який складався з двох політичних партій, подолали 4 %-й бар'єр і у вищому законодавчому органі України — Верховній Раді було вже представлено 24 політичних партії. Саме на цьому етапі партійного будівництва багато політичних партій зростають кількісно, утворюють власні структурні підрозділи в областях, районах, містах України, починають активно займатися парламентською діяльністю, для чого створюються парламентські групи і фракції. Тобто відбувається складний і неоднозначний процес формування багатопартійності, як об'єктивного результату утворення політичних партій, їх структуризації, зміцнення.

Сучасна Україна (початок ХХІ ст.) характеризується наявністю багатопартійної системи. В. Литвин основну причину формування багатопартійності в Україні вбачає в істотному послабленні КПУ, в тому, що в процесі розпочатих соціальних трансформацій суспільства вона так і не спромоглася оволодіти політичними методами діяльності і фактично виявилася гальмом соціально-політичних змін [71].

Запитання

1. Де, коли, чому з'явилися перші партії?
2. Якими є соціально-економічні причини появи партій?
3. Якими є технологічні складові утворення партій?
4. Чим характерна еволюція політичних партій Європи?
5. У який спосіб і якою є періодизація багатопартійності у сучасній Україні?

Завдання

1. Ознайомтеся з історичними витоками, причинами появи перших партій зокрема, та політичних партій сучасного типу.
2. Систематизуйте соціально-економічні причини появи політичних партій.
3. Схарактеризуйте основні технологічні складові утворення партій.

4. Визначте, чим відрізняється еволюція політичних партій у Європі від такої еволюції на інших континентах.
5. Підготуйте реферат з проблеми багатопартійності у новітній Україні.

Теми рефератів

1. Історична генеза політичних партій.
2. Політичні партії Європи: особливості появи та історична еволюція.
3. Політична періодизація та основні причини формування багатопартійності у сучасній Україні.

МАУП

Розділ 3

ОСНОВНІ КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ТА АТРИБУТИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Щоб розрізнити партії, або віднести їх до певних груп на основі того, що є в них подібного, схожого, потрібно насамперед визначити, зрозуміти їх ознаки.

Основні підходи щодо визначення сутності політичних партій:

- *ліберальний* (політичну партію розуміють як групу людей, що дотримуються єдиної ідеологічної доктрини);
- *марксистський* (політичну партію розглядають як виразник інтересів і потреб певного класу);
- *інституціональний* (політичну партію розуміють як організацію, що діє в системі відповідних органів державної влади).

Ці підходи великою мірою є загальними і конкретної уяви про сутність політичних партій не дають.

Простим, узагальнювальним принципом класифікації політичних партій є також принцип їх ставлення до реально існуючого ладу, способу життя. На основі цього політичні партії поділяють на такі, що:

- обстоюють та наполягають на радикальних суспільних, соціально-політичних змінах, а також суспільного ладу загалом;
- виступають (часто категорично) проти радикальних змін у суспільстві, зміни соціального ладу загалом;
- обстоюють і вимагають невеликих, непринципових і поступових змін у суспільстві.

Партії, що дотримуються полярних позицій у ставленні до стану справ у суспільстві, називають революційними або реформістськими.

Услід за авторами “Короткого політичного словника” С. Рябовим і З. Тимошенко [67] український соціолог, соціальний психолог Г. Щокін вирізняє такі найважливіші ознаки, за якими можна скласифікувати політичні партії [130, 38, 39]:

- за класовою належністю (буржуазні, селянські, робітничі (комуністичні, соціалістичні), до яких належать і відповідні шари інтелігенції);

- стосовно суспільного прогресу (радикальні, консервативні, реформістські);
- за формами і методами правління (ліберальні, демократичні, авторитарні);
- стосовно влади (правлячі, опозиційні, контрольні або центристські);
- залежно від типу організаційної структури (кадрові, масові);
- за місцем у системі влади (легальні, нелегальні);
- за віросповіданням (християнські, мусульманські та ін.).

У політичному процесі беруть участь багато суб'єктів, однак політичні партії були і залишаються найважливішим учасником такого процесу. Це зумовлено чітко вираженими ознаками, за якими політичні партії істотно відрізняються від соціальних рухів, об'єднань і т. ін. Такими ознаками можна вважати:

- солідарність (єдність), що ґрунтується на усвідомленні колективної належності до одного об'єднання;
- спільну мету (найчастіше вона конституційована в програмах, статутах, інших партійних документах і деклараціях);
- загальну згоду (домовленість) щодо засобів і способів досягнення визначеної мети.

Завдяки означеним та іншим характеристикам, **партії становлять особливий і своєрідний тип громадських організацій, що мають чітку спрямованість саме на завоювання політичної влади.**

Крім того, політичні партії помітно відрізняються від інших суб'єктів політики за тими ознаками, що безпосередньо пов'язані з їхньою діяльністю, а саме [43, 201]:

- реальний вияв партії як передової частини, вищої форми організації класу, нації або соціальної групи;
- наявність програми, статусу, в яких закріплені мета, цілі та завдання партії, її організаційна структура, професійний партійний апарат для здійснення керівництва і діяльності партії;
- здійснення партією ідейної і політичної діяльності, боротьби за володіння державною владою;
- добровільність членства, наявність розроблених партією і усталених організаційно-статутних норм, що регулюють діяльність чинів партії;
- матеріальна база партії.

Головна мета партії — завоювання влади. Якщо одній партії таке не під силу, партії зазвичай блокуються, утворюють постійні або тимчасові союзи.

Завоювавши владу (найчастіше в результаті виборів), партія (або блок партій) будь-що намагається реалізувати свою програму розвитку суспільства через державний апарат, примушуючи його працювати за програмою партії-переможця. Такою є логіка політичного процесу, інакше партіям нічого боротися за владу.

Партії (партія), що не вибороли владу, звичайно утворюють парламентські або позапарламентські опозиції, а нерідко й припиняють своє існування. Найбільше партій виникає, утворюється під час гострих політичних подій, процесів, ситуацій, політичних криз, революційних ситуацій і, звичайно, в процесі референдумів та виборів.

Характер та особливості боротьби конкретної партії за владу зумовлені типом партії. Залежно від цих особливостей і ставлення до політики взагалі вірізняють такі основні типи політичних партій:

- **партії авторитарні** (сувора дисципліна, висока вимогливість до членів партії, чітка регламентація внутрішнього життя, повсякденна копітка робота в масах);
- **партії виборчих кампаній** (формуються і діють у період виборчих кампаній і фіксованого членства переважно не мають);
- **партії-клуби** (зазвичай об'єднують людей за інтересами, спільними поглядами, а не за належністю до певної політичної платформи);
- **парламентські партії** (мало структуровані, але з вельми високою партійною організованістю, оскільки нечисленні).

Оригінально визначають **основні ознаки (атрибути) політичних партій** В. Мельниченко, В. Сівакова та В. Ілларионов [78]. Розглянемо їх:

- *потяг, жадоба влади.* Це основна ознака, що яскраво відрізняє політичну партію від усіх інших громадських об'єднань. Політичні партії, власне, з метою виборювання влади і створюються. Щоб мати владу, треба перемогти, або подолати виборчі бар'єри на президентських, парламентських виборах, оскільки це дає можливість формувати або брати участь у формуванні уряду;
- *наявність політичної платформи.* Така ідеологічна платформа проглядається у низці документів партії (програма, декларації, заяви, відозви), у спрямованості та характері її діяльності. Політична платформа з часом може видозмінюватися, набува-

ти нових ознак, проте в головному, як стратегія діяльності, залишається незмінною, оскільки відображає інтереси більшості членів, прихильників партії;

- **політична організація.** Йдеться про існування і співвідношення певних елементів, що є складовими партії і забезпечують її функціонування упродовж певного часу. При цьому усі великі політичні партії реалізують ієрархічний принцип побудови — від вищих до нижчих елементів партійної структури. Це дає можливість координувати дії політичних структур і всієї партії. Широко повноваження і певну самостійність у партіях мають їхні вищі органи. Йдеться насамперед про формування політичного, партійного курсу, взаємини з владою, керівними органами інших політичних партій. До цього додається і вельми помітна для багатьох партій автономія місцевих організацій щодо вирішення питань і проблем місцевого характеру, наявність чисельного і кваліфікованого партійного апарату, що організує діяльність партії;
- **склад партії.** Йдеться не тільки про офіційних (фіксованих) членів партії, а й про так званих неформальних її членів — симпатиків, прихильників. Щодо членства в партіях, то є різні його типи: індивідуальне, колективне (асоційоване). За соціальним складом усі політичні партії вельми різномірні, оскільки орієнтуються лише на інтереси окремих соціальних груп, класів і захищати їх доволі складно, а почасти й зовсім неможливо. Однак у багатьох політичних партіях є соціальні групи, прошарки, які переважають інших, домінують;
- **соціальна база партії.** Це не лише намагання, спроби партії опертися на відповідні соціальні прошарки, групи, а й їх наявність, завдяки чому партія отримує поповнення. Багато політичних партій у ХХ — на початку ХХІ ст. намагалися наголосити на своєму позакласовому характері. Так, у Програмі Ліберально-демократичної партії Японії записано: “Наша партія — не класова політична партія, яка представляє інтереси тільки деяких класів, розділяючи націю на групи, вона є політичною партією, яка, ґрунтуючись на духові лояльності і братерства, намагається служити справжнім інтересам, справжньому щастю і забезпеченню процвітання усієї нації” [там само, 38].

Поширеною є класифікація політичних партій за такими ознаками:

- соціальна програма, соціальна база: буржуазні, дрібнобуржуазні, селянські, пролетарські тощо;
- ідеологічні особливості: комуністичні, соціальні, ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, клерикальні тощо;
- ставлення до суспільних перетворень: реформаторські, консервативні, радикалістські;
- методи, засоби діяльності: парламентського типу (в основному діють під час виборів і референдумів), радикального типу (їхні дії іноді виходять за межі правового поля держави).

До точніше означених основних класифікаційних ознак політичних партій, на основі яких здійснюється їх типологізація, класифікація та характеризується діяльність, належать: ідеологія (ідеологічні засади); організаційна структура (спосіб побудови), методи і засоби діяльності (політичні технології); соціальна база та електорат; фінансова база; лідерство.

Ідеологічні засади партій. Ідеологія (від грец. *idea* — поняття та *logos* — вчення) — система політичних, етичних, художніх, філософських, релігійних та інших поглядів для певної соціальної спільноти (групи, класу, верстви). Основним змістом ідеології є соціальний ідеал, образ передбачуваного, бажаного, очікуваного.

Ідеологією називають будь-яку силу ідей, завдяки яким певна людина, група, клас сприймає і розуміє навколишній світ. У такому контексті за прикладом ідеологій можуть правити, на думку окремих вчених, католицизм, іслам, лібералізм, марксизм та ін. [66, 261].

По суті, ідеологія є ключем або й пояснює, як ті чи ті речі, явища, події виникли, існують чи можуть виникнути й існувати.

Найчастіше ідеологія не стільки пояснює існуючий стан речей, скільки окреслює, пояснює вдаваний, бажаний, тобто такий, яким він видається окремій людині, групі людей, а то й великому соціуму. За багатьох обставин така ідеологія є ілюзорною, не позбавленою хибних рис і виявів.

Однозначного визначення поняття “політична ідеологія” практично не існує. Вважають, що **політична ідеологія** — це відтворена в узагальненій, теоретичній формі політична свідомість; сукупність ідей політичного характеру, на основі яких складаються політичні відносини і функціонують відповідні інститути, організації та установи [96, 180].

Кожна соціальна сила має в суспільстві власну систему цінностей, тобто ідеологію, яку пропонує іншим, усьому суспільству, як певний

ідеал для наслідування і використання з метою кращого влаштування суспільного життя. За визначенням Ентоні Даунса, ідеологія — це “словесний образ кращого суспільства та основних шляхів створення такого суспільства” [83, 224].

За ідеологічними ознаками партії поділяють на “ліві”, “праві” та “партії центру”. Якщо умовно за ідеологією центрizmu визнати **лібералізм**, то лівими ідеологіями є: **соціал-демократична і комуністична**, а правими — **консервативна і фашистська**.

Основою цього поділу, наголошує А. Білоус, є базове поняття “рівність”. Комуністи абсолютизують рівність; соціал-демократи — вважають людей рівними від народження, але виступають, на протигагу “рівності результатів”, за “рівність умов”; ліберали — наголошують не стільки на ролі держави, скільки самої особистості в забезпеченні свого життя; консерватори вельми скептично ставляться до природної рівності людей; фашисти — взагалі заперечують рівність, вважаючи звичайну людину поганою вже за своєю природою [21, 17, 18].

У контексті викладеного, кожна партія має власну ідеологію. **Ідеологія партії — це ті цінності, навколо яких (поділяючи їх) об’єднуються в партію різні люди** [43, 199].

Політична ідеологія, за визначенням К. Гаджиева, має наступні структурні елементи: 1) зв’язок із загальною світоглядною системою епохи; 2) програмові настанови, сформульовані на основі тих чи тих положень цієї системи; 3) стратегію реалізації програмних настанов; 4) пропаганду; 5) конкретні кроки з реалізації програми [39, 367].

За специфічними особливостями, політична ідеологія має дві одночасно взаємодіючі функції: **інтегративну** (об’єднуючу в партію) і **розмежувальну** (відокремлює цю партію, що ґрунтується на іншій ідеології, від других партій).

Політичні партії істотно різняться за організаційною структурою, тобто системою своєї будови, як цілісна політична організація.

Організаційна структура — зовнішня побудова партії, яка, звичайно, визначається і закріплюється у статуті партії. Йдеться про керівні органи, регіональні (обласні, міські, районні) первинні організації, їх взаємопідпорядкованість, зв’язок тощо.

Організаційна структура не може існувати без відповідних принципів організаційної побудови партії.

Принципи організаційної побудови партії — це основні правила, за якими створюються первинні осередки, районні, районні в містах,

обласні організації (відповідно до моделі, політичної системи держави), керівні та центральні органи партії.

Причини організаційної побудови та партійної діяльності партії, головним чином, закріплюються у її статуті.

У свою чергу, **принципи партійної діяльності** — це основні правила, що визначають стиль і методи партійної роботи та партійного керівництва. **Найчастіше головними принципами партійної діяльності є:**

- колегіальність у роботі всіх партійних осередків, організацій та керівних органів партії за умови, однак, персональної відповідальності керівників різних рівнів за свою ділянку роботи;
- рівність прав усіх членів партії, максимальне поєднання інтересів партії і окремих її членів;
- добровільність вступу і виходу з партії;
- плюралізм думок і точок зору, неприпустимість переслідування за переконання;
- забезпечення прав меншості;
- обов'язковість рішень вищих органів партії для нижчих (при праві і широкій участі нижчих у розробці рішень вищих органів, усієї партії).

Пряме відношення до організаційної структури та принципів побудови політичної партії мають **внутріпартійні відносини**. Такі відносини в політичних партіях, як і будь-яка діяльність партій, визначаються і регулюються: статутом; назвою і символікою партії; членством у партії; принципами організації і діяльності партій; структурою, порядком формування і компетенцією керівних органів партії; процедурою висунення партією своїх кандидатів на виборні державні посади; порядком створення організацій, які приєднуються до партії.

Форми і методи діяльності політичних партій мало чим відрізняються. До них належать збори, мітинги, демонстрації, робота із ЗМІ, рекрутування до лав партії молоді, партійне навчання тощо. Усе залежить від мети, завдань, конкретної ситуації — це зміст діяльності партії, те, що відрізняє її від інших партій.

Соціальна база та електорат. Основу соціальної бази становлять класи, групи, які є членами партії, її прихильниками. До електорату зараховують усіх громадян, які за різних обставин підтримують конкретну партію на референдумах, під час опитування громадської думки, голосують на виборах. Зрозуміло, що електорат є рухомих, нестабільним. Його кількість визначають вдалим проведенням пар-

тією виборчої кампанії, вмілим використанням окремих виборчих технологій і навіть залежить від популярності окремих політичних лідерів.

Основними ознаками, що характеризують політичну партію, є її матеріальні можливості та умови існування.

Матеріальні можливості — це фінанси партії (внески, пожертвування, спонсорство, інші джерела), приміщення, транспорт, засоби інформації.

Фінансова сторона існування політичних партій завжди була і лишається однією з найскладніших. Зазвичай, крім фіксованих індивідуальних та різноманітних колективних внесків, політичні партії мають найрізноманітніші джерела фінансової підтримки, особливо під час виборчих кампаній. До них належать:

- державні дотації та разові підтримки;
- спонсорське фінансування (окремі особи, виробничі, підприємницькі структури, банки та ін.);
- діяльність різноманітних фондів;
- участь партій у бізнесовій, економічній діяльності (хоча в багатьох країнах це заборонено законодавчо) тощо.

Найскладнішим для фінансування політичних партій є період їхньої участі у виборчих кампаніях. Такі кампанії одночасно є і суспільно-політичним, і інвестиційним процесом. Вкладені у виборчу кампанію партій кошти після успішних “виборів” дають змогу інвесторам “відбити” втрати на вибори прийняттям спільних законів, поправок, регулюванням кредитно-фінансової системи, грошових коштів і т. ін. Тому не дивно, що фінансування політичних партій з метою забезпечення їхньої перемоги на виборах нерідко супроводжується і великими політичними скандалами, зіткненнями.

Механізм фінансування політичних партій у процесі виборчих кампаній (у тому числі й в Україні), крім суто партійних витрат чи спонсорства, благодійництва передбачає спеціальні державні дотації (з поверненням) і створення спеціальних фондів. Так, один із перших у новітній Україні законів “Про вибори народних депутатів України” (прийнятий 18 листопада 1993 р.) встановлював рівні можливості кандидатів у депутати: “друкування передвиборчих плакатів мало робитися з централізованого фонду, а власний виборчий фонд кандидата не повинен був перевищувати 100 мінімальних зарплат” [104].

В умовах швидких і помітних соціально-економічних трансформацій складаються специфічні відносини між бізнесом і політикою.

Справа в тому, що великий бізнес, який зароджується у процесі ринкових перетворень, з одного боку, не зацікавлений у зростанні потенціалу середнього класу, а з другого, — потребує і активно використовує задля свого захисту і розвитку політичні сили, особливо політичні блоки і партії. Існуючи фактично за рахунок певних обмежень більшості громадян, олігархи елементарно утримують, фінансують відповідні політичні партії, коли йдеться про боротьбу за владу та владні повноваження. Так, ні для кого не секрет, що в Україні Партію регіонів фінансує Р. Ахметов. Генеральними спонсорами БЮТ є О. Фельдман (АВЕК), Б. Губський, брати-банкіри С. Буряк та О. Буряк (“Брокбізнесбанк”), Т. Васадзе (автоЗАЗ), К. Жеваго (“Фінанси і кредит”; Полтавський ГЕК), О. Абдуліна (“Термес інвестхолдинг”), Є. Стрибаву (“Таврилівські курчата”) та ін. “Народний союз “Наша Україна” у різний час фінансували такі відомі бизнесмени, як І. Коломойський, С. Тарута, П. Порошенко, В. Гайдук, О. Третьяков та ін. [15, 53]. За таких ситуацій зрощення політики і капіталу має виразне й відчутне для долі країни значення взагалі.

Фактично будь-яка політична партія складається з трьох основних частин: **а) лідери (керівництво) партії; б) члени партії (фіксовані за статутними умовами, офіційно прийняті в партію, ті, хто сплачують партійні внески); в) симпатички партії.** Зазвичай симпатички до складу партії не входять, але становлять її потенційну базу насамперед для її чисельного зростання. Саме їм партія, особливо в період важливих політичних кампаній, надає величезної уваги, оскільки від їх позиції, голосу на виборах чи референдумах залежить успіх (чи ні) цієї політичної партії в політичній діяльності, боротьбі.

Політичний лідер (від англ. *leader* — ведучий, керівник) — авторитетний член організації, групи, суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну чи істотну роль у політичних процесах та ситуаціях. Це володар, діяч, який використовує будь-які засоби для наведення громадського порядку, збереження свого панування, людина, яка здатна згуртувати навколо себе інших людей, завоювати в них авторитет, повести за собою у боротьбі за владу. У наші дні політичний лідер найчастіше є партійним вождем, головою громадсько-політичної організації чи руху, який веде боротьбу за політичну владу в суспільстві або вже здобув її.

Термін “лідер”, згідно з Оксфордським словником англійської мови (1993 р.), виник у XIII ст., хоча як феномен він вивчався і пояснювався з давніх часів. Проблема лідерства досліджували Геродот,

Плутарх, Аристотель, Цицерон, Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Конфуцій, Ф. Ніцше, К. Маркс, В. Ленін, М. Вебер та інші відомі вчені, політики, громадські діячі.

У радянській, у тому числі українській політичній науці, проблеми лідерства активно розробляли ще в 20–30-х роках ХХ ст. Є. Аркін, О. Залужний, П. Загоровський, С. Лозинський, а пізніше, зокрема в Україні, В. Бебик, М. Головатий, А. Пахарев, Ф. Рудич та ін.

Значний внесок у дослідження політичного володарювання зробив італійський політичний мислитель епохи Відродження Н. Макіавеллі, який сформулював основні функції політичного лідера, а саме: забезпечення громадського порядку й стабільності в суспільстві; взаємозв'язок різних інтересів людей і груп; мобілізація народу на розв'язання загальнонаціональних завдань.

Макіавеллі першим визначив положення, на яких ґрунтується лідерська влада взагалі: 1) всебічна підтримка з боку соратників; 2) знання підлеглими цілей і прагнень лідера та здатність їх здійснювати; 3) володіння неухильною волею та виживанням; 4) спроможність бути взірцем мудрості й справедливості для своїх прихильників.

Подальші наукові погляди на проблему персональної політичної влади було висвітлено в трактатах Т. Гоббса, Дж. Локка, французьких просвітителів, Т. Карлейля, Р. Емерсона, Ф. Ніцше, Н. Тарда, теоретиків марксизму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, філософів і психологів Г. Лебона, З. Фрейда, О. Шпенглера та ін.

Вагомий внесок у наукову розробку проблеми політичного лідерства зробив Макс Вебер. У ХХ ст. спостерігався справжній науковий бум із всебічного теоретико-методологічного дослідження феномена лідерства політичного і політичного лідерства загалом. Дослідниками цієї проблеми були Ж. Блондель, Б. Басс, С. Джибб, Р. Стогділл, Ф. Фідлер, М. Херманн, К. Ходжкінсон та ін. Поширюється науково-дослідна робота з розробки проблем політичного лідерства на пострадянському просторі, зокрема й в Україні.

Існують багато методологічних підходів щодо визначення поняття “політичне лідерство”, та всі вони ґрунтуються, головним чином, на особливостях лідерства як соціального феномена. Під лідерством розуміють один зі складних процесів організації та управління малою чи великою соціальною групою, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни з оптимальним результатом. У такому контексті лідер — це член групи, що спонтанно висувається на роль

неофіційного керівника в конкретній ситуації за наявності відповідних особистих якостей та об'єктивних обставин.

Лідерство можна розглядати в широкому розумінні як здатність впливати на інших та на стан спільної діяльності, й у вузькому, — коли лідер радикально впливає на стан справ у колективі та за багатьма якостями переважає інших. У феномені політичного лідерства істотне значення має його психологічна складова, психологічні особливості.

Одним із засновників політико-психологічного підходу до вивчення проблеми лідерства вважають американського вченого Г. Лассуела, який разом із Ч. Мерріамом, Б. Скіннером, У. Уайтом належить до так званої чиказької психологічної школи політики. Представники цієї школи здійснили низку досліджень з політико-психологічних проблем лідерства, особливо щодо відносин лідера з навколишніми. Останнє має істотне значення для суспільства перехідного стану.

Відома також психологічна концепція лідерства так званої франкфуртської школи, представниками якої є: Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, Х. Арендт та інші. Ці вчені розглядали питання лідерства без свідомого нахилу до авторитаризму в психології широких мас у тих країнах, де існують (існували) тоталітарні режими.

Психологічним аспектам лідерства присвячені також публікації, що останнім часом з'явилися й у російській політології (Г. Ашин, Ф. Бурацький, Д. Волгогонов, М. Ільїн, Б. Коваль, В. Соловйов та ін.). Зокрема, розроблено соціально-психологічну типологію лідерства і запропоновано такі ознаки для його класифікації: історизм — тип лідерства залежить від характеру епохи; масштабність — лідери загальнонаціональні, регіональні, певного класу, групи; класовість — інтереси якого класу, соціальної групи обстоює лідер; ставлення до існуючого устрою, організації — “функціональний”, “стабілізуючий”, “дисфункціональний”; здатність до лідерства — перетворення на лідера завдяки особистим якостям або з певних обставин; ініціативність — здатність продовжувати розпочату справу.

Статус політичного лідера, як і лідера загалом, можна розглядати з різних позицій: функціонально-рольової (йдеться про певний статус, завойований будь-яким членом групи, колективу); професійної (у цьому разі має значення місце лідера серед інших у професійній ієрархії стосовно конкретної предметної сфери діяльності); морально-етичної (такий статус пов'язаний з характером оцінювання колективом особистісних людських морально-етичних якостей лідера); самооцін-

ної (цей статус доволі своєрідний, позаяк оцінювання навколишніми лідера часто не збігається з його самооцінкою або навіть принципово відрізняється від неї). Оригінально подає моделі типології лідерства, зокрема, відомий російський соціальний психолог Б. Паригін. На його думку, типологію лідерства потрібно будувати з урахуванням трьох складових: змісту, стилю, характеру діяльності лідера. За *змістом діяльності* Б. Паригін пропонує таку типологізацію: лідер-натхненник; лідер-виконавець; лідер-натхненник і виконавець водночас. За *функціями*, які виконує лідер, відомий російський соціальний психолог Ж. Ємельянов вирізняє: лідера-адміністратора (виконує координаційні, організаційно-розпорядчі функції); лідера-планувальника (розробляє засоби, методи, шляхи досягнення групою певної мети); лідера-політика (встановлює мету і основні лінії поведінки групи); лідера-експерта (людина, яка володіє найвірогіднішою інформацією); лідер — представник групи у зовнішньому середовищі (офіційна особа групи, що є представником групи у зовнішньому середовищі); лідер — джерело заохочень і покарань; лідер-приклад; лідер — символ групи; лідер — чинник, що скасовує індивідуальну відповідальність; лідер — провідник світогляду; лідер — “батько”; лідер — хлопчик для побиття. За *стилем керівництва*: авторитарний; демократичний; такий, що поєднує авторитаризм з демократизмом. За *характером діяльності*: універсальний; ситуативний.

Лідерство — явище доволі індивідуалізоване, однак типи політичних лідерів розрізняють за певними ознаками, рисами, якостями, тобто критеріями, а саме: прагненням до влади; джерелами керівництва; функціями в політичній системі; політичною активністю; ставленням до власної компетенції.

Першим, домінуючим критерієм вираження сутності феномена лідера є прагнення до влади. За цим критерієм вирізняють два типи політичних лідерів — авторитарний і неавторитарний, або демократичний. Обидва типи прагнуть влади приблизно однаково і часто намагаються досягти її будь-якими засобами. Відмінність полягає в методах реалізації влади, інтелекті лідера, його політичній культурі, меті та ідеалах, яких він прагне досягти. Якщо для авторитарних лідерів головним принципом реалізації влади є примус, то для демократичних — переконання. Цим вони істотно і різняться. Перші виправдовують прагнення до влади революціями, величчю та месіанським призначенням, а другі — важливими реформами, що здійснюються в суспільстві, країні, потребою стати на захист демократії

тощо. *Другим критерієм* типології лідерства є джерела керівництва. Згідно з цим критерієм вирізняють два типи політичних лідерів: ті, які керуються в політиці суто внутрішніми чинниками, і ті, які віддають перевагу зовнішнім чинникам. До перших належать лідери, які переконані, що їхнє лідерство не що інше, як результат насамперед власної компетенції, знань, уміння, таланту, обдарованості чи навіть геніальності. Здебільшого лідери авторитарного типу вважають себе не інакше, як обранцями долі. На думку таких лідерів, саме їм призначено вести людство до нових вершин. Лідери, які керуються так званими зовнішніми чинниками, переконані, що всі їхні успіхи або поразки залежать не від них особисто, а саме від зовнішніх обставин, ситуацій, подій тощо. І тому такі лідери стверджують, що причина можливих невдач не в них, а в інших людях, організаціях, підступності їхніх супротивників тощо. *Третім критерієм* визначення типу лідера є певні функції в політичній системі, які він виконує. Зокрема, американський політолог Г. Лассуел вирізняє три типи таких лідерів: адміністратор, агітатор, теоретик. Це не означає, що в житті існують такі лідери в чистому вигляді, однак можна визначити їхні найхарактерніші ознаки. Так, адміністратору властива ієрархічність у відносинах, він часто приймає компромісні політичні рішення. Агітатор — здебільшого тип лідера харизматичного, що стає улюбленим мас за рахунок ефективного популізму, вміння декларувати прості та зрозумілі положення. Однак нерідко такий лідер вдається і до так званих закулісних методів політичної боротьби. Лідер-теоретик — стратег, який охоче розробляє перспективні плани, займається великою політикою, перекладаючи реалізацію поточних планів і реальних справ на помічників, підлеглих. *Четвертим критерієм* класифікації типів лідера є їхня політична активність. У політичній теорії, політології вирізняють так званих правноосіїв (вони активні й готові багато зробити, щоб залишитись у центрі політичних подій будь-якого рівня) і пробивних лідерів, які можуть багато зробити, однак досягнутий результат їх не задовольняє. Саме тому їхня активність спрямована на те, щоб розчищати собі дорогу до вищих щаблів влади. Проте насправді така активність — це передусім демонстраційні дії, самореклама, а іноді й самолюбвання. *П'ятим критерієм* типології лідерства є ставлення лідера до власної компетенції.

За мотивацією діяльності розрізняють традиційних, легальних (біюрократичних) та харизматичних лідерів. Така класифікація є доволі поширеною. Традиційні лідери діють, як зазначалося, за принци-

пом “так робили наші діди і батьки, так робитимемо і ми”. Більшість відомих монархів, колись і нині — традиційні лідери. Легальні, або бюрократичні лідери, — це лідери посади і крісла, їм підкоряються завдяки тому, що вони мають відповідний ієрархічний статус, а не соціальну вагу. Часто їх просто уникають, або й побоюються. Харизматичні лідери уособлюють особистісний тип лідерства. Авторитет такого лідера ґрунтується на його особистісних якостях, привабливості ідей, які він декларує. Харизматичних лідерів небагато.

За масштабами політичної діяльності лідерство має кілька рівнів. Перший і найпоширеніший — рівень малої групи (оточення президента, керівника парламенту, лідера політичної партії). Вищий рівень — лідерство у політичному русі певної соціальної групи (прошарок, клас, партія). Лідер цього рівня повністю використовує не лише особистісні якості, а й уміння бути організатором, координувати дії великої групи людей.

Найвищим вважається рівень політичного лідерства у системі владних відносин. Лідер цього рівня здатний інтегрувати й поєднувати інтереси великих соціальних груп, різних соціальних верств населення, тобто здатний діяти в масштабах суспільства, держави.

Велике значення у теоретичній розробці проблеми політичного лідерства мають особистісні якості лідера, тобто притаманні тільки йому здібності та можливості розв’язувати різного роду проблеми. У сучасних наукових працях особистісні якості політичного лідерства подаються у вигляді наукового узагальнення, в якому найхарактернішими властивостями є: 1) моральна зрілість і сила власного характеру; 2) вплив на найближче оточення; 3) цілісність внутрішнього світогляду; 4) підприємливість та соціальна сміливість; 5) проникливість; 6) незалежність від шкідливих нахилів; 7) сила волі й мистецтво керувати власною поведінкою; 8) відсутність рефлексії та нервової напруженості. Проте ці морально-психологічні якості можуть бути лише підґрунтям для формування рис соціально-політичної спрямованості.

До соціально-політичних якісних характеристик політичного лідерства належать: гострий розум, політична ерудиція та інтуїція; тверда політична воля, здатність брати на себе відповідальність; енергійність; організаторський талант та ораторські здібності; компетентність, всебічна поінформованість; здатність викликати у людей довіру, завойовувати симпатії співвітчизників; зовнішня привабливість, фотогенічність.

Однією з найпопулярніших у політичній науці є концепція типології політичного лідерства М. Вебера, в основу якої покладено типи суспільного правління. Вебер вирізняє: традиційних лідерів (вождь племені, князь, монарх); рутинних лідерів (президент, глава уряду, які обрані демократичним шляхом); харизматичних лідерів, які з'являються в умовах революції, гострої кризи та в інших неординарних ситуаціях і є так званими природними (від народження) лідерами.

Серед відомих дослідників типології політичних лідерів слід назвати ім'я англійського політолога К. Ходжкінсона, в концепції якого лідери визначаються як кар'єристи, політики, техніки, поети.

Американський політолог М. Херманн визначає такі типи політичного лідера: “центр”, “комівояжер”, “маріонетка”, “пожежник”.

Французький учений Е. Де Боно називає 14 типів політичних лідерів: організатор, охоронець інформації, слідопит, дослідник, генератор ідей, синтезатор, реактор, роз'яснювач, комунікатор, продавець ідей, організатор власної групи, дипломат, провідний фахівець, виконавець. Типологію політичного лідерства часто пов'язують з аналізом лідерського стилю керівництва.

Політичних лідерів класифікують і за їхньою політичною активністю, ставленням до власної компетенції, а саме: лідерів-новаторів, координаторів, консерваторів, володарів, адміністраторів, бюрократів та ін. Новатори — це неординарні, оригінальні лідери, які нетрадиційними способами намагаються досягти бажаних результатів. Координатори — лідери, які вміють знаходити незвичні, але прийнятні компромісні рішення. Лідери такого типу потрібні для стабілізації як влади, так і суспільно-політичної ситуації в країні загалом, особливо в умовах перехідного періоду. Консерватори — лідери старого типу, які не бажають приймати складних рішень. Вони можуть багато уваги приділяти реформуванню другорядних сфер, не торкаючись наріжних засад суспільства чи будь-яких окремих систем і процесів. Зазвичай консерватори найчастіше конфліктують з новаторами. Лідери-володарі вирізняються насамперед певними егоїстичними рисами. Здебільшого, це стратеги, яких не цікавлять деталі політичної діяльності. Політичну владу такі лідери утримують, формуючи відповідні нові відносини в малих чи великих впливових суспільних або політичних групах. Лідери-адміністратори — це політики-професіонали, реалісти. Вони постійно підтримують зв'язок з народом і наголошують на власній ідентичності з ним, захищаючи інтереси відповідної

супільної групи. Лідери-бюрократи — це політики (як, власне, й прості управлінці), які чітко дотримуються певних догм, стереотипів у діяльності та управлінні.

Кожний політичний лідер має певні, часто лише йому особисто притаманні якості, які, власне, й роблять його лідером. І все ж можна виокремити найтипівіші риси політичного лідера. Наприклад, акумулятивність. Ця риса є вирішальною, особливо для лідерів високого, загальнонаціонального, загальнодержавного рівня. Вона полягає в здатності акумулювати й адекватно виражати у своїй діяльності інтереси певних, доволі великих мас. Така риса була притаманна А. Гітлеру, В. Леніну та іншим політикам, які дуже добре розуміли інтереси певних класів та соціальних груп й успішно використовували це у власних цілях. Звідси випливає, що політичним лідером можна стати навіть випадково — варто вгадати інтереси широких мас і спробувати їх задовольнити. Далі — така риса, як компетентність. Це всебічна підготовленість політичного лідера до діяльності у сфері політики, суспільних відносин. Компетентність набувається в результаті постійного і ґрунтовного навчання, самоосвіти, самовдосконалення. Значною мірою компетентність зумовлюється тривалістю та досвідом політичної діяльності політичного лідера. Наступна якість — наявність у політичного лідера чіткої політичної програми. У справді авторитетних, популярних політичних лідерів програми здебільшого відповідають інтересам їхнього електорату, інтересам великих соціальних груп або класів.

Не менш активною рисою політичного лідера є інноваційність. Це його здатність постійно генерувати, продукувати нові ідеї, по-новаторському осмислювати старі, відомі сентенції, вміти їх коригувати, розвивати і вдосконалювати. Гарною ознакою політичного лідера є вміння конструювати нові ідеї, або пропонувати механізми їх практичної реалізації. Така здатність завжди імponує його прихильникам, електорату. Помітною рисою політичного лідера є популярність. Вона досягається завдяки поєднанню іміджу, вмінню завойовувати симпатії людей, ефективності політичної діяльності та звичайного популізму. Політичні лідери також мають такі риси, як політична гнучкість, динамізм. Лідер високого рівня успішно вибирає альтернативні рішення, завойовує симпатії і прихильність електорату в результаті неординарних дій і вчинків.

Багатьом політичним лідерам характерна політична воля, вміння і здатність брати на себе відповідальність. Ця важлива риса прита-

манна сміливим, рішучим політикам, які швидко знаходять вихід з критичної суспільної ситуації і беруть на себе відповідальність за прийняті рішення. Прикладом можуть бути політики, які підписали відомі Біловезькі домовленості (Білорусь).

Окремі політики також характеризуються гострим розумом, політичною інтуїцією. Певною мірою ці якості природжені, які згодом розвиваються. Йдеться про вміння мислити аналітично, неординарно, передбачати можливий розвиток подій.

Багатьох політичних лідерів характеризують організаційні здібності. Вони потрібні політикові будь-якого масштабу, але особливо важливі для лідерів, які є національною елітою, насамперед президентів, керівників парламентів, урядів, міністрів, лідерів найвпливовіших політичних партій, об'єднань, сил.

Помітною рисою політичного лідера є його мова. Йдеться про мову, якою він спілкується, політичну термінологію, поняття, властиві лідерам з високим рівнем загальної і політичної культури.

Виокремлюють і таку рису, як володіння політичними технологіями. Справжній політичний лідер має професійно володіти комплексом (системою) спеціальних, цілеспрямованих, послідовних та ефективних дій і прийомів, що забезпечують очікувані ним політичні результати діяльності. Крім того політик повинен досконало володіти політичним маркетингом — системою пропаганди, підкреслення і демонстрації кращих рис, притаманних власне йому або тим, кого він підтримує в політиці.

Часто вирішальною рисою політичного лідера є його привабливість (імідж). Політик повинен уміти подобатися, мати певний “шарм”. Свого часу такими політиками були Р. Кеннеді, М. Тетчер, М. Горбачов, Б. Єльцин, Л. Кравчук. Крім відповідних якостей і вміння вирішувати суто політичні питання вони вміло завойовували симпатії громадян за рахунок іміджу.

Виокремлюють і таку рису лідера, як популізм в її позитивному розумінні, позаяк “робота на публіку” притаманна фактично всім політикам. Вдало використаний популізм — постійна поява перед людьми, беззастережне спілкування з ними, вміння стати “своїм хлопцем” — тільки на користь політикові. Шкода, коли такий популізм згодом не підкріплюється конкретикою політичної, суспільно корисної діяльності.

Дещо видозміненими крім названих є риси політичного лідера загальнонаціонального, загальнодержавного масштабу: вміння бачи-

ти, виокремлювати проблему і генерувати ідеї; розробляти політичні завдання загальнонаціонального характеру. Без такого таланту політичний лідер рідко вивищується над особистими, містечковими інтересами; вміє персоніфікувати функціональні цінності відповідно до конкретного історичного періоду. Йдеться про вміння бачити й розв'язувати ту чи ту проблему з урахуванням як історичного досвіду, практики, так і особливостей реального історичного часу; здібність генерувати ідеї, розробляти програми не лише на загальнонаціональному рівні, а й у разі потреби узгоджувати інтереси багатьох суб'єктів політичного процесу; вміння вселяти віру, оптимізм у весь народ, націю, великі соціальні групи. Така якість найчастіше притаманна харизматичним лідерам. Політичне уявлення притаманне політикам неординарним, високого рівня. Цю рису можна пояснити як своєрідний інтуїтивний і раціональний творчий елемент політики, спосіб визначення й оцінювання кризової ситуації, стратегії пошуку рішень, здійснення конкретного політичного курсу.

У політичній науці багатопланово визначено основні функції політичного лідера, а саме: 1) інтеграція суспільства, об'єднання народних мас; 2) знаходження та прийняття оптимальних політичних рішень; 3) соціальний арбітраж і патронаж, захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримка порядку в суспільстві; 4) комунікація влади і мас, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва; 5) ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; 6) легітимація політичного ладу.

Здійснення лідером своїх функцій перед суспільством залежить від низки умов та чинників, серед яких: надійна підтримка політичної організації, яка висунула лідера; позиція засобів масової інформації, які формують та ефективно впливають на громадську думку; наявність висококваліфікованого і активно діючого кола однодумців, які утворюють його політичну команду послідовників; внутрішня та зовнішня ситуація, в якій відбувається лідерство.

Таким чином, успіх політичного лідерства залежить від великої кількості внутрішніх і зовнішніх умов, але, безперечно, провідне місце серед них посідають професіоналізм, відданість та соціальна активність команди однодумців.

Проблемі взаємин лідера і його політичного оточення присвячено багато політологічної літератури, яка становить самостійну наукову частину теорії політичного лідерства. У нестабільних, пере-

хідних політичних системах, якою є, зокрема, і сучасна Україна, виникає величезна потреба в політичних лідерах загальнонаціонального масштабу, які володіють: 1) здатністю персоніфікувати функціональні цінності відповідно до конкретного історичного періоду; 2) готовністю виходити за межі бюрократичних процедур у прийнятті рішень в екстремальних ситуаціях; 3) мистецтвом створювати принципово нову модель поведінки і мислення, яка тиражувалась би в усьому суспільстві; 4) вмінням формулювати нові творчі цілі, евристичні програми та ідеології в умовах, коли втрачено старі орієнтири, суспільство розколоте, в ньому панують апатія і розгубленість; 5) здатністю пов'язувати актуальні інтереси з історією країни, традиціями сучасного та попередніх поколінь; 6) вмінням вселяти нації віру та оптимізм, допомагати їм долати невпевненість, комплекс вини та неповноцінності.

Окремого, предметнішого розгляду потребують такі складові політичного лідерства, як політичний авторитет і політичний імідж.

Політичний авторитет характеризується: а) загальноновизнаним впливом особи чи організації в різних сферах суспільно-політичного життя; б) суспільним визнанням можливості суб'єкта політики здійснювати владу; в) однією з форм здійснення влади, що ґрунтується на загальноновизнаному впливі будь-якого суб'єкта (особи, групи, організації); г) одним із засобів, ресурсів управління (оскільки головним суб'єктом управлінського впливу є політична влада).

Авторитет політичний слугує однією з найважливіших форм здійснення влади. Найоб'ємнішим, за А. Пахаревим, є таке визначення поняття “політичний авторитет”: джерело, одна з основних форм здійснення влади, яка ґрунтується на загальнопоширеному впливі будь-якої особи чи установи в різних сферах суспільного життя.

Авторитет взагалі визначають як: а) вплив, загальноновизначене значення; б) особа, конкретний діяч, працівник, що користується певним впливом на інших, визнанням за рахунок особистісних якостей — розуму, знання, професіоналізму, моралі, достоїнства, досвіду тощо.

Філософські словники наголошують, що авторитет — це значення або вплив, який можуть мати люди, речі, не потребуючи постійного підтвердження цього значення. Може йтися про авторитет науковий, політичний, педагогічний, релігійний та ін.

Основою будь-якого авторитету є відмінні особливості окремої особи, групи, організації, норми (правила, принципи, закони), завдя-

ки яким вони заслужили певну довіру та можуть вплинути на поведінку інших людей.

У реальному житті авторитет не завжди пов'язаний із владою. Його наявність і вияв можливі і без владних повноважень: тоді певна особа просто є найпошанованішою людиною. Часто у зарубіжній політології слова *authority* (англ. — авторитет) і *power* (англ. — влада) вживаються як синоніми.

Авторитет часто виступає як виправдана довіра, бо в ньому знаходиться вираження оцінювання групою, класом, суспільством, відповідності якостей політика потребам державної, партійної, громадської, суспільно-політичної діяльності. Звідси специфічні особливості політичного авторитету, який виступає однією з найважливіших форм завоювання, здійснення та утримання влади. Влада такого авторитету здійснюється не за певним зовнішнім примусом, не за ієрархічним підпорядкуванням, а за рахунок інших засобів (М. Вебер): традиції; раціонально обґрунтована законність (легальність); харизма джерела авторитету (віра в його природне походження і силу).

Завдяки політичному авторитетові забезпечується успіх у політичній, суспільній діяльності, контролюються дії людей, груп, організацій, об'єднань, стимулюється будь-яка діяльність. Крайнім виявом політичного авторитету може бути авторитаризм, сліпа, несвідома покора лідерів, вождю, організації, віра в їхню непогрішність, правомірність.

Ефективність політичного авторитету багато в чому зумовлюється реальною взаємодією з іншими формами влади і впливу на людей, але реально він існує й утримується тоді, коли діє без будь-якого застосування примусу чи насильства.

Політичний авторитет складається, формується упродовж певного часу, в результаті діяльності суб'єкта політики, набуття ним знань, умінь і навичок громадської діяльності. Першоосновою такого авторитету, безумовно, є особистість з власними даними і якостями.

Послідовник М. Вебера американський соціолог Е. Шилз наголошував на тому, що всі типи авторитету спираються на віру у певний зв'язок зі священним началом. Інші дослідники вважають, що особливе значення має також легітимізація правлячих суб'єктів політики та їхні піддані. У разі нелегітимності, недовіри настає втрата політичного авторитету. Якщо владна діяльність побудована за політичним авторитетом, об'єктивно вона не втрачає авторитету в суспільстві і є важливою умовою його стабілізації, соціальної злагоди.

Політичний імідж (від лат. *imago* — образ, вид) характеризується: а) образом суб'єкта політичної діяльності, який здійснює когнітивний та емоційно-психологічний вплив на інших політичних суб'єктів та громадян; б) сукупністю уявлень, що сформувалися у громадській думці про те, як має виглядати, поводитися людина відповідно до свого статусу, як мають співвідноситися між собою права і обов'язки в цьому статусі; в) об'єктивний образ суб'єкта політики, що існує в масовій свідомості. Імідж взагалі — це зовнішній вигляд, уявлення, яке формується суб'єктом задля певного ставлення до нього з боку інших людей.

Політичний імідж — це сукупність тих властивостей, рис, якими володіє і які приписуються пропагандою, рекламою суб'єкту політичної діяльності.

Загалом існує чотири основних концептуальних підходи щодо визначення поняття “політичний імідж”: 1) антропологічний (як набір конкретних якостей, зовнішніх рис, що асоціюються з конкретною людиною); 2) онтологічний (образ особистості, що сформувався й існує в свідомості значної кількості людей); 3) ціннісний (цілеспрямовано створений образ політичного лідера за рахунок усвідомлення різних його якостей); 4) етичний (образ політика, створений за рахунок його моральних якостей і рис, що імпонують представникам електорату або не сприймаються ними).

Політичний імідж існує в громадській думці на різних рівнях: раціональному (вплив програми, виступів, аргументів його носія в процесі політичної діяльності); емоційному (наскільки лідерів, політику, громадському діячеві вдається впливати на навколишніх).

Політичний імідж позитивного значення зазвичай відповідає уяві більшості громадян про ідеал політика, громадського діяча.

Існують різні типи і види політичного іміджу. Так, український політолог В. Бебик виокремлює три основних типи такого іміджу: “свій хлопець” — тип політика, політичного лідера, який усіма можливими засобами наголошує, що він практично нічим не відрізняється від звичайних громадян (біографія, уподобання, інтереси, умови життя тощо); “аристократ” — такий політик доводить, що треба спробувати відірватися від буденності, влаштувати своє життя комфортніше, що справжню політику роблять лідери, еліта, яка розуміє потреби мас; “знавець” — політик, який за будь-яких обставин намагається пояснити й довести всім, що саме він найкраще знає і спроможний розв'язати найгостріші проблеми суспільного життя.

Нерідко політик, політичний лідер, громадський діяч не є таким, як здається, а скоріше намагається стати або бути схожим з образом, який сформувався у масовій свідомості, тобто персоніфікується.

Російські політологи вирізняють такі типи політичного іміджу: “людина з натовпу”, “інтелектуал”, “звинувачувач”, “боець”, “міцний господар”, “ментор”, “прагматик-професіонал” та ін.

Політичний імідж може виникнути й існувати стихійно (природно), без особливих зусиль з боку особистості (групи), але може творитися, змінюватися за допомогою певних засобів, що використовуються окремими людьми.

Фахівця з технології створення привабливого образу (іміджу) політика, громадського діяча чи цілої громадської організації іменують іміджмейкером. Використовуючи найрізноманітніші засоби впливу на громадську думку, спираючись на закони психології, соціології, іміджмейкер допомагає створити образ політика, громадського діяча таким, що викликає симпатії громадян, їхню готовність підтримувати його, віддати йому голоси на виборах чи в процесі певної громадсько-політичної діяльності. Щоб досягти цього, іміджмейкер має з'ясувати, які риси політика подобаються громадянам, чого від нього очікують, яких рис, ознак, характеристик йому бракує з тим, щоб бути для громадян ще привабливішим. Крім того, іміджмейкер наголошує і підсилює ті риси політика, які найкраще сприймають громадяни, які їм найбільше подобаються.

Політичні партії часто є складним гетерогенним структурованим явищем, до складу яких можуть входити люди, які не завжди є прихильниками цієї партії — її формальні члени. Так, у колишній КПРС серед мільйонів членів були люди навіть діаметрально протилежних ідейних спрямувань, які не обов'язково входили до якихось позапартійних фракцій. Більше того, свої світоглядні орієнтації і наміри вони нерідко намагалися зреалізувати своїм перебуванням у лавах КПРС.

За наявності відкритої, помітної фракційності, партія, звичайно, намагається її позбутися, оскільки під загрозу підпадає єдність партійних рядів, організації як цілісного суспільного, політичного організму. Так було з КПРС (на X з'їзді РКП(б) будь-які фракції заборонили). Однак існують політичні партії, в яких фракційність розглядається як цілком прийнятне явище (Італійська християнсько-демократична партія).

Запитання

1. Які класифікаційні ознаки політичних партій належать до основних і чому?
2. Які основні типи політичних партій вам відомі?
3. Що становить ідеологічні засади партій?
4. Що вкладається в поняття “організаційна структура партії”?
5. У чому сутність принципів партійної діяльності?
6. Чи може партія існувати без фінансових підвалин?
7. У чому сенс і реальна потреба політичного лідерства?
8. У який спосіб типологізують політичне лідерство?

Завдання

1. Виокремте основні класифікаційні ознаки, за якими поділяють політичні партії.
2. Розподіліть політичні партії на відомі вам типи.
3. Схарактеризуйте особливості ідеологічних засад партій.
4. Розкрийте на прикладі особливості організаційної структури будь-якої відомої вам політичної партії.
5. Назвіть основні принципи партійної діяльності.
6. Наведіть відомі вам джерела (або приклади) фінансування політичних партій.
7. Як, на вашу думку, впливає на діяльність політичної партії політичний лідер. Що ви особисто вкладаєте у поняття “лідер”?
8. Наведіть відомі вам приклади типологізації політичного лідерства.

Теми рефератів

1. Політичні партії: засади та ознаки типологізації і класифікації.
2. Партії та ідеологія.
3. Організаційно-статутні засади сучасних політичних партій.

Розділ 4

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Існування будь-якої політичної партії забезпечується низкою функцій, які виражають її сутнісні ознаки, єство. Однозначного визначення цих функцій не існує, а тому наведемо найпоширеніші класифікації.

Функції політичних партій згруповано можна подати найперше у чотирьох основних групах [40, 302]:

- 1) владні функції — пов'язані з боротьбою за владу, участю у її здійсненні, формуванні політичної системи суспільства, організації та спрямуванні діяльності основних гілок влади, державного апарату, з формуванням політичної еліти країни;
- 2) представницькі і легітимаційні функції — йдеться про представництво інтересів та захист прав виборців, легітимацію цих інтересів, активацію та об'єднання різних верств населення;
- 3) ідеологічні функції — партії формують та обстоюють політичні доктрини, ідеї, займаються їх широкою пропагандою серед громадян, формують політичну культуру своїх членів і прихильників;
- 4) внутрішні функції — це внутріпартійні відносини, внутріпартійна демократія та ін.

Розглянемо дещо розширеніше функції політичних партій.

✓ **Агрегування соціальних інтересів.** Завдання партії — насамперед перетворити множинність інтересів громадян у єдиний груповий, сукупний інтерес, відповідним чином сформулювати його переваги з-поміж інтересів інших груп, об'єднань, партій, довести його переваги і доцільність у процесі політичної діяльності, боротьби. Кожна держава, народ саме за допомогою відповідних об'єднань, організацій, структур намагаються сформувати і зреалізувати загальну, єдину ідею спільного життя. Така ідея є державно-політичною категорією. І політичні партії саме за рахунок ідеологічних, політичних змагань, діяльності мають долучитися до формування і реалізації такої ідеї.

Партії не лише обстоюють (захищають), а й створюють (формують) певні політичні цінності, без яких не може існувати суспільство. Згруповано такі цінності можна розділити на три групи [85, 6]:

- безпека і національна незалежність;
- добробут і економічний розвиток;
- свобода і конституційний порядок.

Щоб зреалізувати функцію агрегування, представництва інтересів громадян, політична партія має: вловити та “усвідомити” значущі групові інтереси; акумулювати сутність таких інтересів та визначити шляхи їхнього забезпечення, захисту; визначити та сформулювати шляхи захисту цих інтересів; відстояти й захистити ці інтереси у владних інститутах та суспільстві загалом. Наголосимо, що обстоювання, захист інтересів громадян партія забезпечує, головним чином, політичним шляхом і методами, здійснюючи відповідну пропагандистську, масово-політичну, організаційну та іншу роботу.

Український політолог В. І. Нечай вирізняє наступні **чинники, завдяки яким політичні партії впливають на широкі маси і завойовують владні позиції:**

- наявністю привабливих ідеологій, які визначають цілі розвитку, відображають інтереси мас;
- організаційною оформленістю, мобільністю організаційних структур, здатних реалізувати намічені цілі;
- рівнем компетентності, авторитетності партійних керівників (лідерів, функціонерів);
- достатньою масовістю й активністю рядових членів партії;
- умінням практично організувати діяльність партії в конкретній історичній ситуації;
- умінням відобразити гострі суспільні проблеми в зрозумілих масам конструктивних лозунгах;
- наявністю достатніх коштів для діяльності ідейно-пропагандистських і культурних центрів партії для оприлюднення її політики через засоби масової інформації [99, 282, 283].

Функція агрегування соціальних інтересів достатньо близько збігається з так званою електоральною функцією. Тільки партії спроможні забезпечити правлячим силам (еліті) підтримку широких мас населення. Зробити це, як і взагалі здобути владу законним шляхом, можна лише отримавши перемогу на виборах. Щоб досягти цієї мети, політичні партії “підганяють” під вибори програму, організаційну структуру, усю організаційно-партійну, масово-політичну, пропагандистську діяльність. Особливо цілеспрямовано і потужно така діяльність виявляється під час виборчих кампаній.

✓ **Артикуляція, представництво соціальних інтересів.** Оскільки в суспільстві існує багато груп, об'єднань, організацій, рухів, партій, то завдання окремо взятої партії — реалізувати своє представництво у політичній системі суспільства. При цьому нерідко особливо невеликі, елітні партії всіляко намагаються довести, що саме вони є виразниками загальнонаціонального, загальнонародного інтересу.

Цю функцію називають також політико-ідеологічною. Вона пов'язана із вивченням та аналізом суспільно-політичної ситуації, що склалася й існує у державі (соціумі) загалом та в окремих її регіонах. На основі вивчення визначається стратегія і тактика діяльності партії у всіх сферах життя, планується і здійснюється поточна масово-політична, організаційна та інша робота. Основними складовими функцій є: формування партією теоретичних (бажано нових) концепцій та ідей; турбота про адаптацію таких концепцій до суспільства, потреб громадян; культивування певних ціннісних орієнтацій громадян (бажано великих соціальних груп); залучення громадян до масово-політичної діяльності насамперед в інтересах партії.

✓ **Політична соціалізація громадян.** Політична партія характеризується постійною діяльністю, спрямованою на пропаганду певних ідей, просвітницьку діяльність, формування у громадян відповідної політичної культури. Без широкої пропагандистської, масово-політичної роботи політична партія неспроможна завоювати авторитет і популярність, успішно боротися й обстоювати виборену владу.

Партія не може існувати інакше, як впливаючи на суспільну думку з тим, щоб якнайвигідніше подати себе громадськості, переконати її в тому, що саме ця партія є справжнім виразником суспільних інтересів і спроможна зреалізувати ці інтереси.

Крім основних функцій політичних партій можна назвати ще й такі:

- **підготовка, проведення, участь у виборчих кампаніях.** Це шлях здобути владу, відстояти її (або втратити), вплинути на формування влади, її органів, контролювати їхню діяльність тощо;
- **формування партійних фракцій у парламентах.** Наявність таких фракцій — це зв'язок між партією і владою; важелі впливу на центральну й місцеву владу. В багатьох парламентах існує висока фракційна організованість і дисципліна;
- **розробка принципів і форм відносин з іншими політичними партіями;**

- **організація парламентської опозиції;**
- **формування політичної еліти.**

Американський політолог Дж. Брайс скласифікував функції політичних партій наступним чином: підтримка однаковості між членами партії; рекрутування нових прихильників партії; стимулювання ентузіазму виборців, з акцентуванням на чисельності партії та важливості її мети; інформування виборців про політичні питання, які вирішує партія, про особливості й достоїнства вождів та недоліки суперників; добір кандидатів на певну посаду.

На думку українських політологів, найважливішими функціями політичних партій є [99, 283]:

- організації громадської думки з питань, які торкаються життєвих інтересів нації;
- мобілізації виборців навколо партійних кандидатів;
- виховання громадської думки й дедалі активніше виконання партіями “загальноосвітньої ролі в процесі політичної соціалізації”;
- забезпечення неперервності політичних зв’язків між парламентом і народом;
- формування разом з іншими політичними інститутами механізму державного і громадянського управління, забезпечення стабільності влади;
- створення сприятливих умов для послідовної зміни складу уряду за дво- і багатопартійної системи.

Розглянемо функції політичних партій, сформульовані у такий спосіб:

- з’ясування, формулювання й обґрунтування інтересів великих суспільних груп, представлення цих інтересів на державному рівні;
- активізація та об’єднання великих суспільних груп;
- формування ідеології та політичних доктрин;
- участь у формуванні політичних систем, їх спільних принципів і компонентів;
- участь у боротьбі за владу в державі і формування програм її діяльності;
- участь у здійсненні державної влади;
- організація політичної боротьби, спрямування її в цивілізоване русло;
- інституціоналізація політичних конфліктів;

- формування громадської думки;
- політичне виховання суспільства або його частини;
- формування політичної еліти: підготовка й висування кадрів для апарату держави, керівників громадських організацій, зокрема профспілок;
- рекрутування та соціалізація нових членів.

Не претендуючи на істину в останній інстанції, подаємо згруповані функції політичних партій, які цілком могли б виглядати так:

1. **Представництво інтересів.** Політичні партії виражають, представляють й обстоюють інтереси своїх членів перед владними структурами, іншими політичними партіями, об'єднаннями, профспілками тощо. Від того, наскільки активно й результативно це робиться, залежить сила, авторитет, популярність конкретної партії.
2. **Комунікативна функція.** Партія створює умови і забезпечує можливість обміну інформацією, ідеями, поглядами, точками зору між членами організації. Це також важливий ресурс для розвитку партії, забезпечення її соціального статусу й авторитету.
3. **Розробка політики та здійснення політичного курсу.** Йдеться про теоретико-практичну діяльність партії. З одного боку, без розробки і поглиблення теоретичних засад розвиток партії неможливий, а з іншого — без практичної діяльності, реалізації ідей і планів партія, образно кажучи, мертва, недієздатна.
4. **Функція добору, підготовки і виховання політичного активу, політичної еліти.** Дієві політичні партії постійно працюють з масами, молоддю, рекрутуючи з її середовища нових членів, формуючи актив, професійно займаються підготовкою партійної еліти, підвищенням теоретичного і практичного рівня однопартійців.
5. **Соціалізація населення.** Навіть, якщо партія не ставить цього завдання перед собою окремо, спеціально, вона постійно впливає на формування світогляду рядових громадян, які є її членами або прихильниками, симпатиками. Цьому сприяє ідеологічна, пропагандистська діяльність партії, її зв'язки із засобами масової інформації, а насамперед — діяльність тих засобів інформації, які перебувають у власному розпорядженні партії.

Розглянувши ці функції, можна усвідомити, наскільки вагомим є вплив партій на суспільний розвиток, суспільні відносини. Це однаковою мірою стосується як масових, так і кадрових партій.

Запитання

1. Що таке “функція політичної партії”?
2. Завдяки чому політичні партії впливають на суспільство?

Завдання

1. Сформулюйте основні функції політичних партій.
2. Вкажіть характерні ознаки основних функцій політичних партій.

Теми рефератів

1. Механізм реалізації функцій політичних партій у процесі політичної боротьби.

МАУП

Розділ 5

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ТА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Політичні партії настільки різноманітні й несхожі між собою, що класифікувати і згрупувати їх можна за різними критеріями та ознаками.

Одним із перших спробував класифікувати політичні партії відомий шотландський філософ Д. Юм, який розподілив партії на “реальні” та “особисті”. Реальні він вважав найзрозумілішими і найдопустимішими, оскільки вони ґрунтуються на спільності соціальних та інших інтересів людей. “Фракції, — писав Д. Юм, — можна поділити на особисті та реальні, тобто ті, що ґрунтуються на особистій дружбі чи ворожнечі..., і ті, що ґрунтуються на певній реальній відмінності в поглядах чи інтересі” [125, 598].

Боротьба Північної Америки за незалежність, Велика французька революція, інші великі події ХІХ ст. були пов’язані, крім усього іншого, із зародженням виборчого права, парламентаризму і тому вони поступово зробили політичні партії обов’язковим, неодмінним атрибутом політичного життя.

Партії поступово набували своїх класичних форм і ознак також у процесі інтенсивного соціально-класового розшарування суспільств, у центрі якого відбувалося становлення основних класів періоду промислових революцій — буржуазії і робітничого класу.

Перші робітничі партії, що виникли в період інтенсивного розвитку капіталізму, були вже більш організованими, структурованими, масовими за чисельністю, але головне, вони не замикалися в діяльності, пов’язаній із суто виборчими кампаніями. Потреба захисту інтересів людини праці зробила їхню діяльність більш різноманітною, організаційно послідовнішою. Вдосконалювалися форми і методи їхньої діяльності, взаємодія з іншими складовими суспільства. Цьому сприяли також чіткі організаційні засади функціонування партій, зумовлені у статутах, та відповідна партійна дисципліна, включаючи систему партійних внесків. Особливо це було характерне для тих партій, чисельність яких швидко зростала.

Виділяють і окремі варіанти моделей зародження окремих політичних партій. Так, фактично з католицького руху виникла значна кількість християнсько-демократичних партій, тоді як ліберальні партії беруть свій початок з профспілкового руху, а комуністичні, соціалістичні партії — з руху робітничо-селянського. Це, власне, була їх соціальна база.

Слід вказати і на таку принципову обставину, пов'язану з типологізацією політичних партій: майже два останніх століття політичні партії у світі мали вельми яскраву політико-класову ознаку і лише наприкінці ХХ ст. вони стали активно позбуватися такої ознаки, поступово ставати партіями, що апелюють, шукають підтримки у великих груп населення, незалежно від його класових, соціальних ознак і характеристик.

Другою істотною ознакою у партійному будівництві наприкінці ХХ ст. є виникнення так званих “технологічних” партій, — невеликих груп професіоналів, які від імені певних політичних сил намагаються вплинути на велику кількість громадян. Такі “партії” політолога стали називати ще “електоральними машинами”. Основою їх практичної діяльності є сучасні ефективні маркетингові технології, завдяки чому і вибори стають своєрідним “конкурсом електоральних проектів” [94, 49].

І ще одне зауваження щодо типологізації політичних партій. Симпатики, електорат політичних партій загалом ніколи не залишається незмінним за своїм складом, соціальними характеристиками, оскільки класово-соціальна структура суспільств також не є сталою, з часом вона змінюється. Так, у період науково-технічної революції 40–50-х років ХХ ст. класово-соціальне розшарування в країнах Заходу спричинило ситуацію, коли політичні партії стали втрачати звичних прихильників (наприклад, серед робітничого класу) і змушені були шукати їх серед представників інших соціальних страт (інженерно-технічні працівники, управлінці, “сині комірці” та ін.). Звертаючи увагу на відокремлення традиційних партій від їхньої соціальної бази, американський політолог У. Берхнем вказував на тривале та стійке зниження спроможності партій залучати до своїх рядів електорат. На його думку, це сталося з причини втрати партіями “благодійних”, “патронажних” функцій щодо малозабезпечених прошарків суспільства [93, 81].

Наведена і схарактеризована ситуація викликала реальну потребу і необхідність політичних партій орієнтуватися і шукати прихильни-

ків серед достатньо великої кількості соціальних груп, навіть у період виборчих кампаній.

У XX ст., на Заході зокрема, з'являються так звані “інтеркласові” партії, що намагаються об'єднувати навколо себе людей різних соціальних груп, різної етнічної, конфесійної та іншої належності, але яким притаманні спільні, споріднені інтереси, запити, потреби і проблеми. Спочатку на Заході такі партії називали “партія хапай всіх”, потім “партія виборців”, а пізніше за ними закріпилися назви “універсальна партія”, або “партія хапай всіх”. Серед таких партій є ліві і праві, консерватори, республіканці, демократи та ін.

Наприкінці XX ст. з різноманітних соціальних рухів виникли й інституювалися політичні партії, що отримали назву “партії нової хвилі”. До таких партій, зокрема, належать партії “зелених”, діяльність яких пов'язана насамперед з екологічною проблематикою. Такі партії доволі масові, гнучкі й мобільні, менш фіксовані й формалізовані, а їх діяльність має характерний суспільний резонанс.

При цьому слід зауважити, що багато відомих теоретиків політичної науки, філософів пропонували й пропонують свою власну, узагальнювального характеру або деталізовану типологізацію політичних партій. Так, відомий політолог, соціолог Є. Вятр, як засадничі підстави для типологізації політичних партій, пропонував виокремлювати чотири типи складових [84, 276–278]:

- *перша*: соціально-класовий поділ партій. За ним він вирізняє: суто класові (робочі, буржуазні, селянські, поміщицькі та ін.); міжкласові (буржуазно-поміщицькі, робітничо-селянські та ін.); класоподібні (такі, що складаються із представників окремих прошарків і груп) партії. При цьому увага акцентується на класовій природі влади, на політичній сутності партій;
- *друга*: особливості організаційної структури політичних партій. Це “кадрові” партії, що характеризуються чіткою структурою і організаційними компонентами, і “масові” партії, що мають жорстку або крихку структуру. Тобто за такої типологізації домінують організаційні аспекти та особливості політичних партій;
- *третья*: за місцем політичних партій у системі влади виокремлюють партії легальні і нелегальні, правлячі і опозиційні;
- *четверта*: ідеологічні засади партій. Головним чином, у даному випадку йдеться про ідейні партії (революційні, реформістські, консервативні, реакційні) і прагматичні. До останніх, на думку

автора, належать партії виборчі, а також (за М. Деверже) харизматично-вождистські.

За основу типологізації політичних партій у багатьох випадках беруться ідеологічні орієнтири, структуроутворювальним чинником яких є саме ставлення до форм власності — приватної чи колективної. Такий поділ називають класичним, вирізняючи партії “ліві” і “праві”. Партії, що знаходяться між ними, називають “центристськими”. Праві політичні партії є прихильниками приватної власності, а ліві — її здебільшого заперечують. Щодо “центристів”, то вони обстоюють ідею змішаної форми власності — існування приватної і колективної форм власності одночасно.

На підставі ідеологічних критеріїв застосовано доволі поширений і обґрунтований поділ політичних партій на **консервативні, ліберальні та соціал-демократичні**.

Серед багатьох типологізацій політичних партій одним із найпоширеніших (загальних) є поділ партій на елітні, масові, всеохоплюючі.

Елітні партії, або закриті, — створюються внутрішніми політичними силами. Такі партії є малочисельними, характеризуються тісними корпоративними інтересами, взаємозв'язками між їхніми членами.

Масові партії — організуються поза межами даного суспільства, у тих групах, які шукають можливість репрезентації їхніх інтересів і цілей у законодавчих органах тих країн, де доти перебували.

Всеохоплюючі партії — діють у певних країнах, активно керують національними інтересами, або й очолюють національні рухи, боротьбу.

Одним із поширених у типологізації політичних партій є їх поділ на кадрові та масові. Особливості такого поділу — предметно виражені, зокрема Ж.-М. Денкеном, — заслуговують на окрему увагу [47]. Розглянемо їх:

Кадрові політичні партії — вважаються найстарішими за часом своєї появи і такими, що найперше пристосувалися до особливостей ліберальної демократії у XIX ст., особливо у Європі.

Характерними особливостями кадрових партій, які принципово відрізняють їх від масових та інших партій, є:

- слабке комплектування. Тобто партії не прагнуть швидко й потужно збільшувати чисельність своїх рядів, хоча завдяки авторитету своїх членів намагаються максимально впливати на громадян, електорат. Вони постійно розраховують на авторитет,

вплив і допомогу людей, що мають відповідний авторитет і статус у суспільстві (медики, юристи, військові, вчені, вчителі, священники, дипломати та ін.);

- гнучкі структури. Такі партії створюють свої осередки там і тоді, де є можливість максимально вплинути на поведінку, особливо виборчу, людей;
- влада верхів над низами. Своєрідна ситуація, за якої поєднується як дисципліна, так і право вільного виходу з партії. Влада у кадровій партії носить особистісний і децентралізований характер. Вона належить тому, хто обраний і діє у своєму регіоні (окрузі) як незаперечний авторитет і господар, якому мають підкорятися в цьому регіоні всі. Він призначає людей на відповідні посади. Кадрові партії, таким чином, діють там, де є їхні обранці. Яскравим прикладом кадрової партії є Радикальна партія Франції (заснована 1901 р.). Хоча вона є лівою партією, але з початку свого створення мала елітарний характер, в ній домінували на керівних посадах надто популярні та авторитетні політики. Подібними за характером і діяльністю є: Національна Федерація незалежних республіканців, лідер якої — Валері Жискар д'Естан у 1974 р. став президентом Франції, Консервативна партія Великої Британії та ін.

Масові політичні партії — виникли у XIX ст. Першою такою партією було засноване в 1861 р. Ліберальне Товариство реєстрації виборів в Англії. У 1863 р. з'явилася перша робітничка партія — Загальний Німецький робітничий союз (засновник Ф. Ласаль). Масові партії швидко ставали багаточисельними. Так, Німецька соціал-демократична партія (заснована 1875 р.) на початку XX ст. налічувала понад мільйон осіб. Особливість таких партій — це їхня велика чисельність і потужна структуризація.

Останнє вкрай необхідне, оскільки утримати партію від послаблення, а то й розпаду можна лише завдяки жорсткій дисципліні і структуризації. На основі цих особливостей, масові політичні партії набули в XX ст. великого поширення у вигляді соціалістичних і комуністичних партій, і передусім в Європі. Оскільки їх головним завданням був максимальний вплив на рядових, знедолених людей, пролетаріат і селянство, то чисельність таких партій у багатьох країнах була надто великою. Цьому сприяло і те, що саме масові партії надавали і надають великої уваги загальній та політичній освіті як своїх членів, так і безпартійних громадян.

Для максимальної структуризації більшість масових політичних партій використали, як основний принцип організаційної побудови і діяльності, демократичний централізм, головними складовими якого є: суворі дисципліна; беззастережне підпорядкування меншості більшості; обов'язкове виконання рішень вищих організацій нижчими.

Масовим партіям характерне звернення до завдань і форм діяльності, що багато в чому дублюють, підміняють державу: пропаганда, освіта, масово-політична діяльність, підготовка і використання великого загону професійних партійних функціонерів, яких у народі називають партійною номенклатурою. Для такої номенклатури партійна діяльність фактично стає діяльністю професійною: це партійна бюрократія, що багато в чому виконує державні функції, оскільки останні фактично зростаються з партійними.

Масові політичні партії — надійний і надто ефективний інструмент у політичній боротьбі. Така «партія знаходиться на службі своїх членів, а через них того соціального класу, інтереси якого захищає» [47, 115]. Класичним прикладом масових політичних партій може бути Французька соціалістична партія (створена 1905 р.).

Поширеним, активно жививаним є поняття **«правляча партія»**. Такою називають партію, яка максимально зосереджує у своїх руках законодавчу і виконавчу владу держави. Правляча партія, звичайно, отримує більшість голосів на виборах і більшість місць у парламенті (у країнах з парламентськими і деякими змішаними республіканськими формами правління — це нижня палата) і формує однопартійний уряд. У президентських республіках правлячою вважається партія, головним чином, тоді, коли її одночасно представляють парламентська більшість та глава держави, а у країнах з авторитарними політичними режимами правлячу партію очолює глава держави. За умов колишнього Радянського Союзу правлячою партією вважалася КПРС, оскільки вона сповна здійснювала політичне (і не лише) керівництво суспільством. До того ж таке керівництво було закріплене конституційно.

Окремо варто розглянути особливості (спільне й відмінне) соціалістичних і комуністичних партій.

Соціалістичні (соціал-демократичні партії) партії. Найдавнішою соціалістичною партією серед провідних країн світу є Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), яка була створена в 1893 р. Свій родовід вона веде від Партії німецьких робітників. Складену нею в 1875 р. Готську програму великій критиці, як відомо, піддав

К. Маркс. У Франції, навіть за наявності відомих теоретиків соціалізму, історія соціалістичних партій бере свій початок лише в 1905 р. Загалом поява соціалістичних партій пов'язана з виборчим правом та робітничим рухом.

У 1916–1918 рр. помітним явищем було відродження активного соціалізму, а масово, в усьому світі соціалістичні партії виникають після 1945–1946 рр. (по закінченні Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни), а їх певний занепад спостерігається у 1980–1990 рр., оскільки чисельність і соціально-політична активність основного “агента”, робітничого класу в багатьох країнах істотно у ці роки зменшується.

Політико-економічна теорія, або система соціальної організації, заснованої на колективній або державній власності на засоби виробництва, розподілу та обміну, становить основу політичних програм соціалістичних партій. Усі вони наполягають на необхідності принципів трансформацій капіталізму у систему, де реальністю став би колективний добробут усіх членів суспільства, а задоволення індивідуальних запитів та інтересів людини поступилося загальноколективним. Критику капіталізму соціалісти супроводжували і супроводжують вимогою надати переважного значення інтересам робітничого класу, пролетаріату, захисту цих інтересів. Соціалісти майже як комуністи пропагують у майбутньому безкласове суспільство (ця ідея у комуністів є виключно радикальною, незаперечною).

Загальними принципами в ідеології соціалістичних партій визначально були: а) суспільна власність на засоби виробництва; б) прихід до влади робітничого класу і встановлення суспільного ладу, де немає експлуатації людини людиною; в) загальне підвищення добробуту і всебічний розвиток кожного члена суспільства.

Наприкінці XIX ст. у соціалізмі виникли течії, що доводили можливість приходу робітничого класу до влади в союзі з іншими прошарками суспільства, а також ті, хто вважав, що прихід робітничого класу до влади можливий виключно через його чисельну перевагу. В суспільстві починає допускатися курс на мирне взяття влади робітничим класом, на відповідні трансформації капіталізму.

У 30-х роках XX ст. сформувалися дві діаметрально протилежні системи соціалізму, що репрезентували різні полюси соціалізму: соціалізм радянського зразка під орудою Сталіна і націонал-соціалізм Гітлера у Німеччині. По закінченні Другої світової війни поділ Європи на два блоки — західний (плюралістичний та ліберально-демокра-

тичний) та східний (переважно марксистський) додатково зумовив виникнення відмінностей між альтернативними концепціями соціалізму [66, 634, 635].

Наприкінці 80-х років ХХ ст. соціалізм пережив велику кризу в пошуках власної ідентичності і ця криза фактично продовжується у ХХІ ст. Вона була пов'язана з потребою реального аналізу, переоцінювання і навіть модернізації соціалістичних ідей у нових соціально-економічних умовах розвитку окремих країн. Йдеться про появу “нових лівих”, ідей “постмодернізму”, “постматеріалізму”, “основленої демократії”, “громадянських прав” і “громадянського суспільства”. Багато соціалістичних партій у світі об'єктивно змушені змінювати програмні засади, по-іншому будувати стратегію і тактику діяльності, свої взаємини з державою тощо.

Сучасну і потужну політичну течію в політичному русі лівого спрямування називають **соціал-демократією**, а саме:

- а) це назва більшої частини марксистських соціалістичних партій у період з 1880 до 1914 р., зокрема німецької та російської соціал-демократичних партій;
- б) після розпаду Російської соціал-демократичної партії на більшовиків та меншовиків цей термін стали використовувати для означення правого крила колишньої соціалістичної партії [там само, 633].

Вважається, що соціал-демократична течія взагалі виникла як інтернаціональна партія масового робітничого руху кінця ХІХ ст. (Другий Інтернаціонал, 1889 р.) і об'єднувала різні спрямування у робітничому русі. У період Першої світової війни Другий Інтернаціонал розпався. Соціал-демократія стає самостійним і досить помітним політичним рухом у 1923 р., коли було створено Робітничий соціалістичний інтернаціонал (припинив своє існування в 1951 р.). Замість Робітничого соціалістичного інтернаціоналу було створено Соціалістичний Інтернаціонал, до складу якого нині входить понад 80 соціал-демократичних партій, з яких близько 30 є правлячими у своїх країнах, а чисельність членів цих партій становить понад 20 млн осіб [97, 676].

Ідеологічна основа більшості партій соціал-демократичного спектра — доктрина демократичного соціалізму (І. Кант, К. Маркс, К. Поппер та ін.). Демократичний соціалізм прихильники соціал-демократії пояснюють як “неперервний процес соціальної і економічної демократизації, нарощування соціальної справедливості”.

Основними цінностями соціал-демократії партії цього спрямування проголошують свободу, рівність, справедливість, солідарність. Ці цінності вважаються цінностями демократичного соціалізму, який виступає альтернативою капіталізму та комунізму.

Більшість соціал-демократичних партій виступають за перерозподіл світового багатства, надання допомоги тим регіонам і країнам, які слабо розвинені або потерпають від різних незгод, негативних наслідків науково-технічної революції, непродуктивного використання природних ресурсів, за децентралізацію ринкових механізмів, боротьбу з корупцією, за діалог культур і цивілізацій та ін.

Форми розв'язання вказаних проблем у соціал-демократії різні: стимулювання різноманітного характеру реформ, боротьба за місця у парламентах, робота в окремих урядових структурах тощо.

Соціал-демократичний рух, як і самі партії ніколи не були єдиними, одностайними в політичній, практичній діяльності. Так, соціал-демократичні партії Німеччини, Швейцарії, Швеції, Фінляндії, Австрії, почасти Лейбористська партія Великої Британії мають традиційну орієнтацію на промислових робітників, а такі партії, як Португалії, Італії усе більше орієнтуються на представників найманої праці, середні прошарки науково-технічної та гуманітарної інтелігенції.

Свого часу соціал-демократи вели активну боротьбу з комуністами, їхньою ідеологією, звинувачуючи у створенні тоталітарних режимів, так званих “нових класових суспільств”.

У сучасній Україні діє кілька партій із соціал-демократичною орієнтацією, зокрема Соціалістична партія України, яку в жовтні 2003 р. на XXII Конгресі соціалістичного Інтернаціоналу було прийнято до складу цієї поважної організації.

Комуністичні партії. Загалом вважають, що такі партії вийшли з того самого “стовбура” що й соціал-демократичні, хоча від останніх принципово відрізняються [47, 117]. Так, Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) виникла в 1903 р. фактично у результаті здійсненого під керівництвом В. Леніна відокремлення більшовицької фракції від Російської соціал-демократичної робочої партії (РСДРП). Це сталося на II з'їзді РСДРП в Брюсселі і Лондоні, а як самостійна партія більшовиків майбутня КПРС інституювалася в 1912–1913 рр.

Принципова відмінність комуністичних партій від усіх інших у ХХ ст. полягала в тому, що, *по-перше*, вони були єдині, пропагували

й обстоювали не просто революцію, а саме революцію насильницького характеру (за прикладом Жовтневої революції в Росії). *По-друге*, більшість комуністичних партій з'явилися саме як такі, що були підпорядковані директивам Москви (КПРС). І *по-третє*, якими б чисельними не були комуністичні партії, вони все ж залишалися значною мірою елітарними, — між комуністичними керівниками і рядовими членами партії існувала величезна прірва в усіх відносинах: соціальний стан та соціальний захист; пільги та можливості у розв'язанні будь-яких життєвих проблем. І *по-четверте*, комуністичні партії, що будувалися і будуються на принципі демократичного централізму, принципово відрізнялися і відрізняються від інших жорсткою партійною дисципліною. Партійні дискусії і демократія в них доволі умовного й обмеженого характеру, оскільки партійні рішення треба неодмінно виконувати. Зрозуміло, що і будь-які фракції, організовані течії в комуністичних партіях — явище недопустиме, а найчастіше — заборонене.

За невеликими і часто малопомітними видозмінами переважна більшість комуністичних партій сповідують ідею створення комуністичного суспільства. Йдеться про суспільство соціальної справедливості та свободи особистості на основі усупільнення засобів виробництва та повної ліквідації експлуатації людини людиною. Ідея комунізму не є ідеєю останніх століть розвитку людства. Як самостійна течія вона виникла і сформувалася ще в епоху Відродження, а сповна відродилася у XIX ст. Найвідомішим і найпоширенішим у XIX–XX ст. був марксистський комунізм, безуспішно зреалізувати який було вчинено спробу в Росії.

На думку окремих політологів (наприклад Л. Шкляра), концепція політичних партій на сучасному етапі людського розвитку також переживає певну зміну, модернізацію. Вважається, що зі зміною ролі держави, яка із засобу панування все більше стає інструментом узгодження політичних, соціальних, суспільних інтересів людей, груп тощо, зростатиме роль складових громадського суспільства, а політичні партії все більше стають і стануть структурами професійної політичної діяльності, кадровими партіями, мета яких — вибори, виборчі та інші політичні технології, лобювання груп інтересів, груп тиску в органах виконавчої і представницької влади [97, 567–569].

У кожній окремо взятій країні процес інституціоналізації партій відбувається не спонтанно, довільно, але з урахуванням особливостей і специфіки політичної системи суспільства, історичних традицій,

особливостей виборчого права, врешті, політичної культури громадян і суспільства загалом.

Коли йдеться про інституалізацію політичних партій, то мається на увазі не лише про створення партії як політичної організації, що робиться, головним чином, політичними методами, але і її визнання та визначення місця у суспільстві, його політичній системі.

Інституалізація політичних партій (за Ю. Шведею) — це процес, за допомогою якого партії зміцнюються, набувають суспільної значущості [127, 133].

Поняття “інституалізація” включає в себе два аспекти: соціологічний та правовий. У зв’язку з цим існують дві основні форми інституалізації політичних партій: **конституційна** і **законодавча**. Перша — це включення положення про політичні партії в конституції, а друга — визначення політичних партій законодавчою, на основі спеціального закону про політичні партії. Так, у Конституції України (1996 р.) в ст. ст. 36, 37 закріплено право громадян на “свободу об’єднання у політичні партії та громадські об’єднання для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів...”, забороняється створення політичних партій в антидержавних інтересах тощо [1, 15, 16]. Включення в Конституцію норм про політичні партії, їх місце і роль у державі, суспільстві свідчить про те, що закон визнає їх як спеціальний, специфічний соціальний інститут.

Керуючись правом свободи об’єднань, союзів, асоціацій, в багатьох країнах партії створюються і функціонують без відповідної реєстрації. Більше того, багато партій не мають ні програм, ні статутів, ні фіксованого членства. Проте це не загальноприйняте правило — юридично так чи інакше статус політичних партій у суспільстві визначається.

Український політолог М. Примуш, акцентуючи увагу на питанні інституалізації політичних партій як важливій умові їхнього успішного функціонування, дає таке визначення поняття “політична партія”: “Це громадське об’єднання, створене для участі в політичному процесі з метою завоювання й здійснення державної влади конституційними засобами, яке діє на постійній основі і яке має політичну програму” [102, 12].

Оскільки політичні партії, особливо в другій половині ХХ ст., помітно посилили свій вплив на функціонування держав, почали чинитися насамперед правові дії з тим, щоб регулювати діяльність окремих

політичних партій, або й усіх взагалі. Наприклад, у Німеччині з 1878 по 1890 р. діяв так званий “Виключний закон” проти соціалістів.

Регламентувати участь політичних партій під час виборів США почали вже на рубежі ХХ ст. До початку Другої світової війни норми участі політичних партій у виборах були визначені практично в більшості законів про вибори майже усіх штатів.

Багато конституцій закріплюють функціональне призначення партій у суспільстві, проголошують право громадян на створення політичних партій, забороняють їх створення, що ставлять на меті нанесення шкоди суспільству.

У низці країн (Німеччина, Іспанія, Італія, Швеція) законодавчо забороняється створення в партіях партійних фракцій.

В окремих країнах існує і доволі специфічне юридичне ставлення до політичних партій. Так, у Великій Британії, де немає формальної конституції, законодавство вказує, зокрема, на необхідність директорів, керівників компаній інформувати про свої витрати на політичні цілі і діяльність, у тому числі й партії.

Так, у тексті конституції США нічого не йдеться про партії, проте в законах багатьох штатів про вибори зазначається про регулювання діяльності політичних партій і громадських об'єднань. Вважають, що такі норми мало чим відрізняються від звичайного законодавства.

Однією з перших країн, де статус політичних партій було визначено юридично, є Німеччина. 24 липня 1967 р. тут було прийнято спеціальний закон, в якому визначалося саме поняття “політична партія”, встановлювався порядок створення партій, особливості їх функціонування (порядок вступу у партію, права і обов'язки членів партії, структура партійного апарату, склад і повноваження керівних органів партії, порядок проведення партійних зборів та ін.).

У деяких країнах законодавче закріплення статусу політичних партій помітно дбає про національні інтереси. Наприклад, у Мексиці федеральний закон про політичні організації і виборчий процес від 27 грудня 1977 р. визначив не лише право громадян об'єднуватися й утворювати громадські організації, а й утворювати національні політичні партії та асоціації, які, до того ж, визнані головними формами політичних організацій у країні. При цьому національні політичні асоціації визначені як перехідна форма до політичних партій, які вже можуть піклуватися про реєстрацію своїх кандидатів на виборах.

Національні політичні партії, за мексиканським законодавством, є тими політичними організаціями, які виражають публічні інтереси, а тому цим законом встановлені порядок їх створення, реєстрації, розпуск. Якщо організація претендує на статус політичної партії, то вона повинна мати декларацію основних принципів, програму дій, статут. Закон виокремлює і певний перелік обов'язків партій з тим, щоб вони були активним компонентом політичної системи і політичного процесу.

Наведені приклади засвідчують про досить чіткі й суворі правові вимоги до існування політичних партій, хоча в деяких країнах законодавство у цьому плані є значно демократичнішим і ліберальнішим. Вільне створення на час виборів політичних партій передбачає, наприклад, законодавство Австрії (Федеральний закон від 2 липня 1975 р.). Подібним чином регулюється діяльність політичних партій у Португалії, хоча тут у декреті про політичні партії (листопад 1974 р.) чітко зазначається, що під політичними партіями розуміють “організації громадян, діяльність яких носить постійний характер” і що “вони створені передусім для того, щоб брати демократичну участь у політичному житті країни і сприяти формуванню і вияву політичної волі народу” [78, 58].

Політико-правове визначення статусу політичних партій України найперше визначається у Конституції України (1996 р.) в ст. ст. 36 і 37. Так, у ст. 36 закріплено право громадян на об'єднання в політичні партії та громадські організації, а у ст. 37 вказано, що не можуть створюватися політичні партії і громадські організації, “програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення...” [1, 16]. Принципово і те, що Конституція не дає права на створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, навчальних закладах та інших державних установах і організаціях [там само].

Крім Конституції України, статус політичних партій в Україні визначено і закріплено в Законі України “Про об'єднання громадян” (16 липня 1992 р.), Законі України “Про політичні партії” (25 квіт-

ня 2001 р.), “Положенні про порядок легалізації об’єднань громадян” (затверджено Кабінетом Міністрів України 26 лютого 1993 р.), виборчому законодавстві України. Так, згідно зі ст. 2 Закону України “Про політичні партії України”, “політична партія — це зареєстроване згідно із законом добровільне об’єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах” [2].

Запитання

1. Чому потрібно брати до уваги ту чи іншу класифікацію (типологізацію) політичних партій?
2. Яку роль у типологізації політичних партій відіграє ідеологія?
3. Чому одні партії називають “масовими”, а інші — “кадровими”?
4. Які партії називають правлячими? Наведіть приклад.
5. На яких підставах політичні партії поділяють на соціалістичні, комуністичні і соціал-демократичні?
6. У чому полягає сутність інституціалізації політичних партій?
7. У який спосіб інституціалізовані політичні партії України?

Завдання

1. Виокремте і сформулюйте основні засади, на яких здійснюється типологізація політичних партій.
2. Запропонуйте власний розподіл політичних партій сучасної України за ідеологічним принципом.
3. Складіть перелік основних відмінностей між соціалістичними, комуністичними і соціал-демократичними політичними партіями.
4. Визначте основні правові вимоги до політичних партій України.

Теми рефератів

1. Основні засади та принципи класифікації політичних партій.
2. Комуністична партія СРСР: проблеми створення, існування та розпаду.
3. Політико-правові засади функціонування політичних партій в Україні.

Розділ 6

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ, ІДЕОЛОГІЧНІ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ ЯК СФЕРИ ІСНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Суспільство, особливо сучасне, не може існувати саме собою, воно має бути певним чином організоване й відповідно кероване. У комплексі це завдання виконує і реалізує політичний режим.

Політичний режим — це система способів і методів правління певним державно організованим суспільством, система способів і методів організації суспільства та органів політичної влади, що визначають характер політичного життя в країні, рівень політичної свободи.

Найвиразнішими якісними характеристиками політичних режимів є: а) об'єм прав і свобод людини; б) методи здійснення державної влади; в) характер взаємин між державою і суспільством (громадянами); г) наявність або відсутність можливостей суспільства впливати на прийняття політичних рішень.

Типологізація політичних режимів передусім здійснюється на основі **протиставлення (відокремлення) режимів демократичних і недемократичних.**

До основних політичних режимів належать:

- а) *авторитарний режим*. Основні ознаки: методи командування, диктат в діяльності органів влади; відсутність належної відкритості і гласності в діяльності органів влади; обмеження прав і свобод усіх громадян або окремих великих соціальних груп, юридичних та інших гарантій щодо їх забезпечення; наявність широких законодавчих повноважень у виконавчих органах.

Крім того, за авторитарного режиму влада зазвичай зосереджується в одних руках, або в руках відповідної політичної сили, а монопольне становище в політичній системі посідає виконавча влада, що, у свою чергу, контролює усі інші гілки влади — головним чином законодавчу й судову.

Авторитаризм багато в чому подібний до тоталітаризму, хоча і не тотожний йому.

Головною опорою авторитарного режиму є армія, силові структури держави, а також помітну роль відіграють різні спецслужби, що не контролюються громадськістю.

Слід зауважити, що на відміну від тоталітаризму, що є крайньою формою адміністративно-командного типу влади, авторитаризм є дещо м'якшою формою недемократичного правління.

Оскільки авторитаризм (як, власне, й інші режими) у чистому вигляді не існує, він характерним є для таких режимів, як: монархічний, диктаторський і військовий;

б) *тоталітарний режим*. Такий режим характеризується: жорстким контролем політичної влади над практично усіма сферами життя суспільства і кожної особи зокрема; наявністю фактично обов'язкової для всіх ідеології, що має офіційний характер; нетерпимістю до інакомислення; відсутністю офіційної опозиції. Яскравим прикладом тоталітарного режиму був більшовицько-комуністичний режим у колишньому СРСР. При цьому слід зауважити, що для багатьох тоталітарних режимів (як то було в СРСР) зовсім не обов'язковою умовою є наявність єдиної, правлячої політичної партії. У багатьох країнах з тоталітарним режимом є по кілька партій, але лише одну визнають “партією-гегемоном”, а в окремих країнах політичні партії з таким режимом взагалі відсутні;

в) *демократичний режим*. Поширений і багатий в чому жаданий для громадян, хоча ідеалізувати такий режим немає підстав. Характерними ознаками демократичного політичного режиму є: влада народу; виборність влади; гарантії прав меншості; плюралістичний характер політичної системи; порядок і законність; досить чітке розмежування влади; високий рівень політичної культури і відповідальності громадян за загальний стан справ тощо.

Крім названих існують й інші політичні режими: *охлократія, анархізм, клептократія, геростратократія* та інші, однак у “чистому” вигляді їх практично немає.

Політичні режими значною мірою визначають зумовлені владаючою у цьому суспільстві ідеологією.

Ідеологія — це певна система теоретичного знання, що утверджує відповідні цінності й факти. Оскільки боротьба за владу завжди тісно пов'язана саме з відповідними цінностями і фактами, ідеологія була і залишається однією з найважливіших ознак, детермінант партій.

Щоб предметніше типологізувати партії за ідеологічними ознаками, коротко розглянемо особливості провідних ідеологічних типів.

Комунізм (марксизм) характеризується:

- соціалістичною революцією і диктатурою пролетаріату;
- тотальним усупільненням засобів виробництва;
- централізованим, плановим господарюванням;
- відсутністю ринкових відносин;
- відсутністю приватної власності;
- декларованою рівністю громадян;
- відсутністю будь-якого плюралізму (соціального, ідеологічного, політичного).

Мало чим відрізняється від комунізму неокомунізм.

Соціал-демократії (демсоціалізму) притаманне:

- домінування ідеї справедливості, свободи, солідарності;
- право приватної власності;
- ринкові відносини.

Лібералізм (неолібералізм) характеризується:

- відповідальною державою, як “допоміжною силою” у суспільному житті;
- первинністю інтересів індивіда над інтересами суспільства;
- схильністю до парламентського ладу і традиційних парламентських процедур;
- верховенством закону, розподілом влади;

Консерватизм (неоконсерватизм) — основні ознаки:

- суспільство — це система норм, звичаїв, традицій, інститутів, які сягають корінням в історію;
- орієнтація на авторитет держави;
- пріоритет приватної власності;
- ідея національної величі людини і нації;
- соціальна нерівність і конкуренція;
- ідея відмови від помітного втручання держави, її інституцій у суспільне життя.

Соціалізм характеризується:

- інтересами робітничого класу — найбільше;
- соціальною справедливістю, рівністю;
- суспільством без експлуатації і гніту;
- вільним розвитком кожного — умова вільного розвитку усіх.

Соціал-демократія визначається:

- матеріалістичним трактуванням суспільного життя;
- запереченням будь-яких форм диктатури, диктаторської влади;

- соціальним колективізмом, політичним плюралізмом;
- реалізацією принципу демократичного парламентаризму;
- мирними, демократичними засадами досягнення поставленої мети;
- концепцією соціальної захищеності мас.

Анархізму притаманне:

- знищення державної влади, створення федерації асоціації виробників;
- невизнання авторитетів, порядку, дисципліни.

Фашизм (неофашизм) характеризується:

- відкрито силовими методами досягнення мети, агресивними формами поведінки людей;
- тоталітаризмом, зрощуванням партій з держапаратом;
- расизмом, геноцидом, вождизмом, елітаризмом, шовінізмом;
- ліквідацією демократичних свобод, переслідуванням інакомислячих;
- правовим нігілізмом.

Із застосуванням ідеологічно-теоретичного критерію **політичні партії найчастіше класифікують у такий спосіб**: ліберальні; консервативні; комуністичні; націоналістичні; клерикальні.

На основі ідеологій політичні партії поділяють на партії лівих і правих спектрів. **Ліві** — це партії, що тяжіють до соціалістичної, комуністичної ідеологій та радикально-революційних методів діяльності. **Праві** — це партії консервативного і буржуазного характеру, що негативно ставляться до будь-яких революцій, орієнтуються на сталий, стабільний суспільний розвиток.

Наголосимо, що впродовж усього історичного розвитку суспільна думка виробила три найпоширеніші, класичні ідеологічні системи, з власними, звичайно, модифікаціями: *консерватизм, лібералізм і соціалізм*.

Перша — акцентує увагу на цінностях та значенні традицій (політичних, історичних, соціальних, національних і т. ін.).

Друга — звеличує і висуває на перше місце індивідуальну свободу, права і діяльність людини.

Третя — бере за приклади колективістські форми життя та діяльності людей.

Відповідно до характеру та особливостей **політичної системи** кожна держава має власну структуру політичних інститутів — установ, організацій, що здатні приймати політичні рішення і втілювати їх у

певні правові норми та практику державного, політичного і громадського життя.

З-поміж таких установ і організацій помітними є політичні партії, що перебувають між власне державою та громадянським суспільством. Окремі політичні партії можуть частково (або й сповна, як колишня КПРС у СРСР) інтегруватися у владу, або знаходитися у відкритій опозиції до неї. Більшість політичних партій по-різному впливають на владу, усі суспільні, соціальні процеси, ведуть політичну боротьбу з іншими партіями і суб'єктами політичної системи відповідно до своєї природи, програмно-статутних засад, мети та інтересів.

Можливим і обґрунтованим при цьому є таке визначення поняття **“політична система”**. У “вузькому” контексті — це “об'єднання певних політичних інститутів (партій, влади, громадських об'єднань, профспілок тощо), у широкому — взаємозалежність політичних інституцій, відносин, політичних норм та свідомості [100, 131].

Істотний вплив на теоретичне обґрунтування та практичне функціонування політичних систем у світі мала **біхевіористська революція 1950–1960 рр. у США**. До цього додалися й практичні напрацювання спеціалістів Американської ради з досліджень у сфері суспільних наук під керівництвом відомого політолога Г. Алмонда, створеної у 1954 р.

Однією з помітних типологій політичних систем у руслі біхевіористської (поведінкової) методології виявилася типологія, запропонована Е. Шилзом. Він доводив, що між двома крайніми полюсами традиційних типологій — демократією і тоталітаризмом — існують проміжні форми, що характерні для політичних систем країн третього світу [123, 39]. До них, на його думку, належить “опікувана демократія” та “модернізована олігархія”. У першому випадку йдеться про гіпертрофію виконавчої влади, а в другому — про домінуюче становище у суспільстві військових чи цивільних бюрократичних угруповань. Відтак, якщо додати і класичну “традиційну олігархію”, за Е. Шилзом, існують п'ять видів політичних систем: 1) демократичні; 2) опікувані демократією; 3) модернізована олігархія; 4) традиційна олігархія; 5) тоталітаризм.

У 1956 р. Г. Алмонд у статті “Порівняльний аналіз політичних систем” [131] навів таку класифікацію політичних систем:

- 1) *англо-американська;*
- 2) *європейська континентальна;*
- 3) *доіндустріальна або частково індустріальна;*
- 4) *тоталітарна.*

Пізніше у співавторстві з Б. Пауеллом Г. Алмонд запропонував ще одну класифікацію політичних систем [132, 215, 216]:

- 1) *примітивні* (з хиткою політичною структурою);
- 2) *традиційні* (з диференційованими політико-управлінськими структурами);
- 3) *модерні* (з диференційованою політичною структурою і партисипаторною політичною культурою).

У цих трьох класах політичних систем Г. Алмонд і Б. Пауелл, беручи до уваги критерій внутрішньосистемної автономії, виокремили ще шістьнадцять дрібніших підтипів.

Двовимірну типологію політичних систем запропонував Р. Даль. За двома основними критеріями (лібералізація політичної системи та рівень політичної участі громадян) він обґрунтовує політичні системи наступним чином:

- 1) *закритої гегемонії* (немає опозиції і певної політичної конкуренції);
- 2) *включаючої гегемонії* (система з низьким рівнем конкуренції і великою політичною участю населення);
- 3) *конкурентної олігархії* (помітний ступінь опозиційності і конкуренції);
- 4) *поліархічні* (надто високий рівень конкуренції і опозиційності).

А. Лейпхарт подає таку типологію політичних систем [69, 143–145]:

- 1) *деполітизовані*;
- 2) *доцентрові*;
- 3) *консоціальні*;
- 4) *відцентрові*.

Для такої типологізації А. Лейпхарт взяв два основних критерії: структуру суспільства (однорідна чи плюралістична) і поведінку еліт (конфронтаційна чи коаліційна).

За висновками **Ж. Блонделя** маємо тривимірну типологію політичних систем, до якої включено шість наступних типів:

- 1) *традиційна*;
- 2) *егалітарно-неегалітарна*;
- 3) *авторитарно-бюрократична*;
- 4) *авторитарно-неегалітарна*;
- 5) *конкуруюче-олігархічна*;
- 6) *ліберально-демократична*.

Ч. Ендрейн на основі власних параметрів запропонував таку типологію політичних систем [123, 46–48]:

- 1) *плеємні* (бездержавні суспільства, де правління має децентралізований характер);
- 2) *бюрократично-авторитарні* (з вираженими ієрархічними взаєминами правителів і їхніх підданих);
- 3) *єднальні* (плюралістична модель, з диференціацією матеріальних і духовно-моральних інтересів громадян);
- 4) *мобілізаційні*.

Наприкінці ХХ ст. у політичному лексиконі з'явилися нові визначення партійних систем, а саме:

- *перцептивна партійна система* (від англ. *perception* — сприйняття). За основу береться відповідне поцінування і сприйняття політичних партій електоратом;
- *воутингова партійна система* (від англ. *voting party system* (*voting*) — голосувати). Йдеться про партійну систему, за яку голосують виборці, громадяни. Якщо брати до уваги, зокрема, кількість політичних партій, за які найчастіше голосують виборці в Україні, то можна стверджувати, що загальна їх кількість з часом істотно скоротилася. Це зумовлено також і малочисельним складом багатьох українських політичних партій: кількість членів середньої політичної партії у новітній Україні у 2–10 разів менша порівняно із середньою за чисельністю партією у країнах з розвиненою демократією. Наприклад, загальнонаціональні партії в Італії, Франції, ФРН — країнах приблизно однакових за чисельністю населення з Україною — налічують від 200 до 800 тис. членів [21, 31]. Така ситуація об'єктивно викликає потребу багатьох політичних партій, що самостійно неспроможні потрапити до Верховної Ради України (парламенту), під час виборів блокуватися, входити до союзів з іншими політичними партіями.

Існуючі в суспільстві політичні партії на засадах боротьби, суперництва та співробітництва створюють відповідну партійну систему.

Партійна система суспільства — це частина (підсистема) політичної системи суспільства, яку становлять одна або кілька політичних партій.

До складу партійної системи, вважає А. Боднар, входять ті партії, які прийняли і дотримуються у своїй діяльності загальних принципів, правил боротьби і співробітництва у межах обов'язкової політичної,

соціальної системи [88, 93]. Слід зауважити, що прийняття принципів ще не означає їх повне і навіть відповідне дотримання.

Характер партійної системи відповідно визначає вид політичного режиму, механізм та особливості (ступінь ефективності чи навпаки) функціонування основних складових суспільства.

З погляду основних, цілісно взятих до уваги принципів боротьби і співробітництва партій, **партійні системи поділяють на чотири основних типи** — буржуазно-демократичні, фашистські, авторитарні та соціалістичні:

а) буржуазно-демократична партійна система. У межах цієї системи існують багато партій, між якими є відповідні домовленості, угоди про взаємини і діяльність. При цьому можуть бути і домінуючі двопартійні угоди, коли кожна з таких партій за відповідних умов спроможна чи може взяти владу й самостійно її здійснювати. Класичним прикладом такої системи, коли одна з партій має більшість, а друга діє як опозиційна, є Англія. За буржуазно-демократичної партійної системи можуть діяти два основних блоки політичних партій. Так, двоблоковість притаманна Франції — блоки правих і лівих сил, які особливо помітно суперничають напередодні президентських, парламентських або кантональних виборів. За буржуазно-демократичної партійної системи досить поширеною є ситуація домінування, коли одна з політичних партій безперервно перебуває при владі досить тривалий час: так, у Швеції соціал-демократи здійснювали владу безперервно з 1932 до 1976 р., а після невеликої перерви знову завоювали владу. В Японії з 1955 р. і донині при владі перебуває ліберально-демократична партія [там само, 96];

б) фашистська партійна система. Ця система скомпрометувала себе у формі гітлерівського режиму та італійського нацизму. За такого режиму діє і домінує одна єдина політична партія — інші розпускаються, або й взагалі забороняються. Партія стає над державою, партійні вожді виконують державні функції, все підпорядковано вождеві, а утримується така партійна система великим монополістичним капіталом;

в) авторитарна партійна система. Така система часто ототожнюється (як децю ліберальніша) з фашистською системою. При цьому домінує держава, а правляча політична партія створює масову підтримку політиці керівних органів дер-

жави. Допускається й існування інших партій як своєрідних елементів народних органів. Модель авторитарної партійної системи у XX ст. була надто поширеною у багатьох східноєвропейських та центральноєвропейських країнах;

г) соціалістична партійна система. Класичним зразком такої системи вважається колишня Росія, СРСР. Хоча, однак, з 1918 р. в уряді були і представники партії лівих есерів. Загалом В. Ленін, не відкидаючи можливості існування соціалістичної багатопартійності, все ж наполягав на домінуванні в країні більшовицької партії. З часом боротьба за перевагу більшовиків у Радах депутатів, світова війна, контрреволюція і інтервенція привели до тієї соціалістичної однопартійності, наслідки якої, зокрема в колишньому СРСР, добре відомі. Щодо країн Центральної і Східної Європи, то тут після Другої світової війни перемогли народно-демократичні революції, і в процесі соціалістичних перетворень у багатьох випадках поряд з домінуючими в політиці, державному будівництві та управлінні комуністичними партіями діяли різноманітні союзники партії, які, однак, політичної ролі в суспільному житті не відігравали.

Партійні системи розрізняють за такими основними ознаками: а) кількістю діючих у країні політичних партій; б) основними принципами взаємодії партій між собою; в) ідеологічними засадами, на яких будуються і діють партії.

Найпоширенішим у світі є поділ партійних систем на однопартійні, двопартійні і багатопартійні, хоча окремі політологи (наприклад, В. Бебик), називають сім [19, 213]: однопартійна (колишній СРСР, Китай, Куба, Північна Корея); з партією-гегемоном (колишні країни соціалістичного табору, Мексика); з панівною партією (Японія, Індія — в окремі періоди своєї історії); двопартійні (Канада, США, Велика Британія); поміркованого плюралізму (Італія, Фінляндія, Нідерланди); атомізовані (Малайзія).

Однопартійна система — це тип партійної системи, що характеризується наявністю в країні тільки однієї політичної партії, яка реально впливає на здійснення державної влади [78, 84]. Така система (СРСР, В'єтнам, КНДР, Куба, Лаос) хоча й допускає існування кількох партій, існує за фактично повного домінування (і юридично, і фактично) однієї політичної партії. Так, у XX ст. в країнах Західної Європи, за наявності не лише комуністичних партій, сповна існува-

ли однопартійні системи. У сучасному Китаї, де існує понад десять політичних партій, правлячою є комуністична партія. Однопартійні системи характерні для країн з авторитарними, тоталітарними політичними режимами. Хоча вона істотно обмежує розвиток демократії, демократичних процесів, однак часто забезпечує достатню політичну стабільність і сталий суспільний розвиток і процес.

З поняттям “однопартійна система” певною мірою кореспондується поняття “**однопартійний уряд**”. Це такий уряд, який сформовано з представників однієї політичної партії в результаті отримання після виборів більшості місць у парламенті (нижня палата парламенту). В більшості колишніх соціалістичних країн уряди повністю складалися з представників однієї — комуністичної — партії, а окремі представники інших політичних партій були в таких урядах винятком.

Двопартійна система (біпартизм — лат. *bis* — двічі і *partis* — частина) — партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві політичні партії: перемагаючи час від часу на виборах, вони змінюють одна одну при владі. При двопартійній системі має місце певна політична рівновага, між партіями-суперниками менш сильними залишаються інші політичні партії, існує сильна і помітна опозиція, однорідна і стала парламентська більшість. Класичними зразками таких систем вважають англійську (Консервативна і Ліберальна партії) та американську (Демократична і Республіканська партії). З поняттям “двопартійна система” певним чином пов’язане поняття “**система двох з половиною партій, або трипартійна система**”. Це тип партійної системи, коли одна з двох основних партій, представлених у парламенті, формує уряд у коаліції з невеликою за кількістю місць у парламенті політичною партією. Це стає необхідним у разі, якщо жодна з таких двох партій не має більшості парламентських місць. Коли ж до неї примикає маленька партія, вони разом мають можливість сформувати уряд, а друга політична партія у такому разі переходить в опозицію. За таких обставин роль маленької партії стає доволі помітною (ФРН, Австрія). Коли в парламенті упродовж тривалого часу домінує одна політична партія, таку систему називають системою з домінуючою партією (Швеція, Японія).

Багатопартійна система — це політична система, за якої водночас діють кілька політичних партій.

У суспільстві громадяни, класи, соціальні групи мають різні, нерідко навіть діаметрально протилежні інтереси, відстояти і відтворити, зреалізувати які намагаються в різний спосіб, у тому числі і завдяки

політичним партіям, які для цього створюються і діють. Отже, існування в політичній системі суспільства кількох, багатьох політичних партій — явище природне, закономірне.

Об'єктивну основу багатопартійності становлять кілька тісно взаємопов'язаних причин соціального, політичного, духовного характеру, з-поміж яких виокремлюють такі:

- а) соціальна диференціація і стратифікація суспільства, в якому є класи, нації, групи, об'єднання, спільноти зі своїми специфічними інтересами, запитами і потребами;
- б) наявність у суспільстві спільних, інтегрованих для усіх (багатьох) громадян інтересів;
- в) наявність у класах, групах, спільнотах конкуруючих груп, угруповань, що протистоять, борються між собою за соціальний вплив, за владу.

Відтак природно, що складнішою є соціальна структура суспільства, то вірогіднішою є і поява кількох політичних партій, багатопартійності взагалі.

Багатопартійність вважається об'єктивною умовою демократизації політичної системи, суспільства загалом, хоча далеко не кожна багатопартійна система є справді демократичною. Щоб політичні партії значною мірою впливали на демократизацію суспільства, вони повинні мати найтісніші зв'язки і виражати інтереси якомога більшої частини соціальних груп, а ті політичні партії, що фактично перебувають при владі, — більшості (в ідеалі — всього) народу цієї країни.

З розпадом СРСР, Комуністичної партії Радянського Союзу, появою на теренах колишніх союзних республік самостійних, незалежних, суверенних держав, у кожній з них, зрозуміло, зі своєю специфікою і особливостями, почала формуватися багатопартійність, або багатопартійна система. У свою чергу, це сприяло принциповій зміні політичних систем суспільств, їх соціально-класових структур, істотних трансформацій зазнали і “класичні” для так званих соціалістичних країн класи.

Це цілком природно, оскільки все, що робили комуністи в комуністичному СРСР та в багатьох, головним чином європейських країнах, майже століття, значно суперечило природному розвитку і прогресу людства. Вони заборонили приватну власність, витіснили релігію з життя людей, звели до абсурду централізм, запровадили “моральний кодекс” будівника комунізму і т. ін.

Загалом **появі багатопартійності в колишньому СРСР** на межі 80–90-х років ХХ ст. **сприяли кілька взаємопов'язаних причин**. Розглянемо їх:

перша причина — соціально-економічна, пов'язана з великими проблемами розвитку радянського економічного комплексу, якому бракувало суттєвої модернізації, впровадження новітніх технологій і технологічних процесів. Це стосувалося і промисловості, і сільсько-го господарства, де продуктивність праці постійно падала, первинні ресурси зменшувалися, машинне забезпечення помітно старіло і занепадало. Єдина політична сила, КПРС, виявилася неспроможною подолати ці проблеми;

друга причина — політична. Внаслідок розбалансованості економіки, значно ускладнилися зв'язки між класами, різними суб'єктами політичного життя, які були неспроможними розв'язати основні суспільно-політичні проблеми;

третя причина — реальне дистанціювання від мас КПРС, які лише на словах підтримували її політику, але фактично розв'язували власні проблеми самотужки.

Існує кілька позицій щодо періодизації виникнення багатопартійності в колишньому СРСР. Найпринагіднішою при цьому є та, що запропонована К. Астаховою, яка вирізняє **три основних етапи** в становленні багатопартійності:

перший етап — припадає на кінець 50-х років, коли зароджувалися і починали діяти різні неформальні рухи і об'єднання;

другий етап — охоплює період 50–60-х років, коли самодіяльні рухи і об'єднання змінювалися, ставали надто помітними в суспільному житті;

третій етап — бере свій початок з кінця 1986 р., коли зароджуються і виникають об'єднання і рухи, що з часом стають політичними партіями [14].

Багатопартійність новітньої України, як і більшості пострадянських держав, породжена складною соціальною диференціацією суспільств, об'єктивною соціальною нерівністю. Тобто це є наслідком великої розгалуженості соціальних та інших інтересів за розмірами та характеристиками груп населення.

Відомо, що фундатори соціології розглядають суспільство як складне структуроване “органічне ціле”. При цьому **соціально-класова структура суспільства фіксує реальну картину різноманітних соціальних нерівностей між суспільними класами і соціальними прошарками всередині класів.**

Поява багатопартійності в будь-якій країні, за умови колишнього беззаперечного владарювання однієї партії, супроводжується практично одними й тими самими, або надто схожими соціальними процесами, головний з яких — відсутність помітного авторитету однієї чи кількох політичних партій. Так, після розпаду в СРСР Комуністичної партії і в перші роки появи в Україні кількох десятків політичних партій жодна з новоутворених не відчувала симпатії і підтримки з боку громадян. Так, В. Кремінь, Є. Базовкін пояснювали це явище кількома взаємопов'язаними причинами, а саме [68, 6]:

- наявність старої соціальної структури суспільства і водночас несформованість основних соціальних прошарків, тобто незавершеність соціальної стратифікації;
- несприйняттям навіть самого терміна “партія”, що зумовлювалося багаторічною монополією на владу КПРС;
- зневірою багатьох громадян у демократичних інститутах на тлі помітного зниження рівня життя, зубожінням великої кількості людей;
- відсутністю в суспільстві сталих політичних традицій функціонування механізмів плюралістичної демократії;
- доктринальним характером більшості існуючих партій, що намагалися спрощено нав'язати суспільству нову модель (доктрину) соціального розвитку, замість реального врахування особливостей формування посттоталітарного, плюралістичного, демократичного суспільства.

Так, за даними соціологічних досліджень 1993 р. переважна більшість населення України — 63 % вважали, що політичні партії України становлять насамперед об'єднання людей, які прагнуть влади, але не обстоюють інтереси громадян (34 % з опитаних зауважили, що партії далекі від інтересів народу), 20 % громадян вбачали в партіях організації, що виконують волю мафії, а 11 % взагалі вважали, що нові політичні партії дестабілізують суспільну ситуацію в країні [там само, 7]. Подібна ситуація дала змогу В. Кременю і Є. Базовкіну класифікувати новостворені політичні партії в Україні наступним чином: націонал-радикальні, націонал-демократичні, соціал-комуністичні, центристські (прагматичні) [там само, 11].

Становлення багатопартійності в сучасній Україні фактично розпочиналося в 60–70-х роках ХХ ст., коли виникли кілька перших нечисленних підпільних груп, які все помітніше ставали опозиційними щодо правлячого режиму. Серед них: Об'єднана партія визволення

України, Український національний фронт, Ходорівська група, Український робітничо-селянський союз та ін.

Саме тоді особливу активність у суспільно-політичній діяльності виявляють працівники літератури і мистецтва, вчені, молоді люди, що з часом починають працювати на створення багатьох так званих неформальних об'єднань і організацій. Вони ведуть активну і широку просвітницьку, пропагандистську роботу в масах, виступають організаторами відкритих дискусій, конференцій, зібрань, у центрі уваги яких — актуальні проблеми суспільного життя. Так, у м. Києві в 70-х роках активно діяв Український культурологічний клуб, у Львові великої популярності серед громадськості набрали товариство Лева та дискусійний політичний клуб, які в роки перебудови почали займати і декларувати власні антирадянські, антикомуністичні позиції.

Ще потужнішим неофіційний громадський рух в Україні став у 80–90-х роках ХХ ст. У березні 1988 р. було створено Українську Гельсінську спілку, яка відома далеко за межами України своєю активністю.

З початку 1989 р. створюється Український християнсько-демократичний фронт, відбуваються конференції Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, українського товариства “Меморіал”.

Окремі дослідники проблеми багатопартійності в Україні вважають, що 1989 р. закінчується перший і розпочинається другий етап формування багатопартійності в Україні, що продовжувався до березня 1990 р. включно, оскільки в цей період виникає така велика і авторитетна громадська організація, як Рух.

Надто помітним для становлення багатопартійності в Україні став 1990 р.: 24 лютого відбувся установчий з'їзд Союзу трудящих України за перебудову; у квітні у Львові засновується об'єднання “Державна самостійність України”; проходять установчі з'їзди Християнсько-демократичної, Української республіканської та інших політичних партій. У червні цього самого року створюються Українська селянська демократична партія, Київський ліберально-демократичний союз та ін.

Після серпневих 1991 р. подій у Москві створення нових політичних партій в Україні відбувається ще інтенсивніше. У Донецьку (12 вересня) засновано Ліберальну партію України, у Києві проходить установчий з'їзд Соціалістичної партії України.

Ціла низка нових політичних партій виникає в Україні у 1993 р., коли фактично багатопартійність майже повністю сформувалася.

Станом на кінець 2007 р. в Україні діяла 141 політична партія, серед яких за чисельністю помітно виділялися Партія регіонів (В. Янукович), Народний союз “Наша Україна” (В. Кириленко), Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина” (Ю. Тимошенко), Соціалістична партія України (О. Мороз), Комуністична партія України (П. Симоненко) та ін. При цьому 12 політичних партій назвали себе Всеукраїнськими (партіями, об’єднаннями), 2 — демократичними, 4 — комуністичними (робітників і селян, трудящих, оновлена), 2 — ліберальними (ліберальна та ліберально-демократична), 6 — народними (екологічна, народна, вкладників та соціального захисту, два народних рухи України, Народно-демократична партія) та ін.

Виокремлюють п’ять груп партійних орієнтацій, за якими групуються політичні партії, а саме: 1) партії орієнтувальної орієнтації; 2) партії соціал-демократичної орієнтації; 3) партії центристської (ліберальної) орієнтації; 4) партії консервативної орієнтації; 5) селянські партії [103, 13].

Більшість політичних партій в Україні не мають, однак, чітко означеної соціальної бази, ідеологічно витриманих програмових засад, вертикально і горизонтально вибудованої структури, будують свою діяльність на ситуативних засадах.

Атомізована партійна система. Це умовно виокремлена в класифікації система, яка характеризується наявністю у країні багатьох політичних партій, які, однак, істотно не впливають на суспільне життя. Звичайно, за такої ситуації уряд країни формується або широкою політичною кампанією, до якої причетні кілька або й більшість політичних партій, або взагалі на позапартійній основі. Останнє виявляється можливим у ситуації, коли жодна, або й переважна більшість політичних партій не мають політичного авторитету. Така ситуація є надто помітною в період нестабільного функціонування суспільства, на перехідних або кризових стадіях його існування.

За наявності у країні кількох політичних партій, особливо невеликих, що мають малопомітний вплив на громадян, існують різноманітні коаліції і блоки:

- а) партійна коаліція** (від лат. *coalitio, coalitus* — об’єднання) — угода кількох політичних партій про спільну діяльність; союз (об’єднання) громадських організацій і держав, що орієнтуються на досягнення балансу політичних сил, який пов’язаний

із реалізацією корінних політичних цілей та інтересів. Партиї-ні коаліції розрізняють такі: виборчі, парламентські, урядові. Виборчі коаліції пов'язані з участю і проведенням виборчих кампаній. Парламентські — це угоди політичних партій про спільну дію в парламенті. Урядові — домовленості політичних партій щодо особливостей формування і діяльності уряду. На основі останнього формується так званий коаліційний уряд. При цьому керівні посади в уряді (і за кількістю також) віддаються тим політичним партіям, що отримали найбільшу кількість голосів виборців. Хоча трапляються випадки, що з двох або й більше домінуючих політичних партій формується так звана широка коаліція. Коаліційні уряди часто нестійкі, вони менш дієві, ніж однопартійні;

б) партійні блоки — цей термін близький до терміна “партійні коаліції”. *Блок політичний* (від англ. *vlok* — об'єднання, союз) — угода, союз, об'єднання політичних партій, громадських організацій, політичних сил, груп людей задля узгодження дій, досягнення цілей, коли, на відміну від коаліції, соціально-політичні угруповання чи держави узгоджують свої дії на певних умовах. *Партійний блок* — це аналогічна домовленість, узгодження між політичними партіями. В Україні Законом “Про вибори народних депутатів України” передбачено створення виборчих блоків партій, які висувають своїх кандидатів у депутати єдиним списком для участі у виборах. Партійні блоки, що зареєструвалися і беруть участь у виборах, отримують кошти з державного бюджету на проведення виборчої кампанії [97, 73].

З поняттям “партійний блок” певною мірою кореспондується поняття “**двоблокова партійна система**”. У цій системі визначальну роль відіграють дві основні більш-менш стійкі коаліції політичних партій, які зберігають союзницькі відносини не лише в процесі формування уряду, а й перебуваючи в опозиції [128, 32]. Однією з класичних у цьому плані є двоблокова партійна система Франції, де домінують дві відносно стійкі політичні коаліції партії — демократів і республіканців у правій частині політичного спектра, а в лівій — соціалістів і комуністів.

Помітною є така тенденція: що стабільніше в соціально-економічному, політичному плані суспільство, то менше політичних коаліцій і блоків у ньому функціонує.

Отже, розглядаючи проблему партійних систем, слід зауважити, що в деяких країнах нині існують дво- або трипартійні політичні режими. Так, двопартійний режим в 1966–1979 рр. існував у Бразилії. Його мали намір ввести у 1988 р. в Нігерії, однак цьому завадив військовий переворот.

У небагатьох країнах існують трипартійні системи. Наприклад, в Індонезії в 1975 р. було прийнято спеціальний закон про політичний режим, який утворили Демократична партія, Партія єдності і розвитку та Організація функціональних груп (Голкар).

Багатопартійні режими, які існували в колишніх НДР, ПНР, ЧСРСР, КНР, СРВ, визначалися відсутністю вільного і відкритого змагання різних політичних сил. Так, у КНР крім Компартії діє ще 8 партій, що визнають керівну роль КПК. Звичайно, при багатопартійних системах домінують дві чи три партії, а інші є малочисельними і маловпливовими і фактично стають розмінними у політичній боротьбі.

В укрупненому плані еволюція партійних систем в Україні виглядає наступним чином: від багатопартійної системи, що склалася наприкінці XIX – на початку XX ст., до однопартійної (майже усе XX ст.) і до відродження знову багатопартійності, – на початку 90-х років XX ст.

Політичне життя десятками прикладів підтверджує, що **для успішного демократичного розвитку суспільства найоптимальнішою є двопартійна система з наявністю легітимної, правової опозиції.**

В умовах багатопартійності складно досягти консенсусу при формуванні більшості в парламенті, а також при формуванні коаліційного уряду. Остання ситуація є вельми поширеною і характерна для молодих, нестабільних держав, тобто держав так званого перехідного періоду свого розвитку.

Має місце і **політична партійна система з домінуючою партією.** Це такий тип системи, коли упродовж тривалого часу в парламенті переважає одна політична партія, що отримала на виборах найбільшу кількість голосів і право сформувати уряд. Відповідну комфортність існуванню такої партії створюють відсутність урядових коаліцій та наявність опозиції з боку інших партій, які беруть участь у формуванні уряду. Беручи до уваги, що домінуюча партія фактично має підтримку більшості народу, який, якщо й не схвалює загалом, то підтримує її політичний курс, – таку політичну систему називають системою партій національної згоди (Швеція, Японія).

Вирізняють також **партійну систему так званого поміркованого плуралізму**. Йдеться про систему, коли в парламенті країни є представництво трьох–п’яти політичних партій, жодна з яких, однак, не має більшості місць і не може самостійно сформувати уряд. У такому разі відсутні політичні партії, які б взагалі виступали проти існуючої соціально-економічної, політичної системи. Уряд формується однією партією або коаліцією партій залежно від кількості місць у парламенті. Партійні коаліції можуть бути як стабільними (Швеція), так і нестабільними (Бельгія, Італія, Норвегія, Франція) [98].

Завершуючи розгляд проблеми партійних систем, зупинимось на такому важливому елементі сучасної демократії, як **політична опозиція**.

Сутність політичної опозиції, особливо її виникнення та існування, була і є предметом вивчення багатьох учених. Так, одним із перших спробував дати їй теоретичне осмислення М. Дюварже (“Політичні партії”, 1951). Пізніше до вивчення феномена “політична опозиція” зверталися О. Кірхмаймер, Р. Даль, Г. Іонеску, Е. Колінські, Дж. Сміт, Х. Лінц, А. Лейпхарт, Дж. Сарторі, М. Ягельски, К. Пакелі, П. Скула, в Україні – Д. Видрін, О. Гринів, С. Губерський, В. Горбатенко, І. Когурт, І. Курас, М. Михальченко, Г. Постригань, В. Полохало, Р. Павленко, С. Рябов, З. Самчук, М. Томенко, Л. Тунчієнко, Л. Червона, Ю. Шведа та ін.

Найоптимальнішим може бути таке визначення поняття “політична опозиція”: **“Політична опозиція – це організована політична сила, яка контролює і піддає критиці дії влади, пропонує альтернативний курс, а також може мати на меті завоювання влади і зміну політичного режиму”**.

Політична опозиція, як політичне явище, існувала ще у Стародавньому Римі. Тут інститут трибунату міг оскаржувати владні рішення, виступати на захист народу. Повноцінним політичним інститутом, однак, політична опозиція стає лише в ХІХ, і особливо, у ХХ століттях.

При визначенні сутності політичної опозиції **існують два основних підходи: функціональний і структурно-організаційний**. У першому випадку опозиція розглядається як засіб (механізм) протидії, протесту, протистояння, а в другому – як інституціональна складова політичної системи, що становить противагу для існуючого політичного курсу чи сил.

Зауважимо, що усталеної типологізації опозиції нині не існує, а існуючі виглядають у такий спосіб.

Найпоширенішою є **типологізація політичних опозицій за класичною дихотомією:**

- активна — пасивна;
- легальна — нелегальна.

Класифікують політичні опозиції і **за ідеологічними спрямуваннями, або ідеологічними перевагами:**

- права;
- ліва;
- центристська;
- соціалістична;
- консервативна;
- ліберальна;
- соціал-демократична тощо.

Свою інтерпретацію типологізації політичної опозиції свого часу запропонували Р. Даль, Дж. Сарторі, Х. Лінц та інші вчені. Так, Р. Даль вирізняв такі політичні опозиції:

- **структурні** (або опозиція режиму, принципів, фундаменталістська, ідеологічна);
- **неструктурні** (обмежена, прагматична, спрямована лише на досягнення певних змін у політиці).

Помітною і поширеною є класифікація політичної опозиції, зумовлена **Д. Сарторі**. Він вказував на опозицію:

- **відповідальну** (помірквану, прагматичну, що намагається не лише впливати на владу, а й змінювати ситуацію в державі на краще);
- **невідповідальну** (нечестолобиву, слабку, непослідовну).

Згідно з наведеними класифікаціями значною мірою кореспондується типологія, відповідно до якої (Р. Даль, Р. Бейкер, Д. Елерз та ін.) політичну опозицію поділяють на:

- *активну;*
- *пасивну.*

За ступенем терпимості щодо ставлення до уряду, за **Х. Лінцем**, політичну опозицію поділяють на:

- *лояльну;*
- *напівлояльну;*
- *нелояльну.*

Зрозуміло, що наведена типологізація, як і всі інші, не є сталою, незмінною. Наприклад, лояльна опозиція завтра може бути напівлояльною, нелояльною, і — навпаки.

Можна також типологізувати політичну опозицію як: **родинну** (фамільну), і **інституціональну** (**К. Палексі**); **масову** і **елітарну** (він же); **парламентську** і **непарламентську** та ін.

У демократичному суспільстві за сталої політичної системи **опозиція має і виконує, головним чином, такі функції:**

- репрезентує інтереси певної групи громадян;
- комунікативна функція;
- здійснює критику та формує альтернативу в політиці;
- знімає громадянське невдоволення;
- бере участь у вирішенні соціальних, політичних конфліктів.

Крім того, у парламенті опозиція, звичайно, виконує такі функції: законодавчу, контрольну, рекрутування.

Практика суспільно-політичної діяльності засвідчує, що по-справжньому дієвою, тобто такою, що діє на користь державі, її суспільному розвитку і прогресу, є політична опозиція, статус якої в політичній системі суспільства визначений і закріплений насамперед законодавчо.

Запитання

1. Які ви можете назвати типи політичних режимів?
2. Чому ідеологія є однією з вирішальних умов формування і існування політичних режимів?
3. Чи відомі вам основні ідеологічні типи, на основі яких здійснюється типологізація політичних партій?
4. Як ви розумієте поняття “політична система”, що в нього вкладає?
5. Чи є різниця між “політичною системою” і “партійною системою”?
6. Що таке однопартійна, двопартійна і багатопартійна системи?
7. Що вам відомо про партійну систему сучасної України?
8. Чому виникають партійні коаліції і блоки?
9. Що таке “опозиція”?

Завдання

1. Сформулюйте основні типи політичних режимів.
2. Наведіть приклади, коли ідеологія є визначальною ознакою характеру політичного режиму.

3. Складіть перелік основних понять “політична система”.
4. Дайте найбільш вживане визначення поняття “політична система”.
5. Схарактеризуйте основні відмінні риси однопартійних, двопартійних і багатопартійних політичних режимів.

Теми рефератів

1. Політичний режим як система взаємодії усіх складових політичної системи суспільства.
2. Основні засади та принципи типологізації політичних партій.
3. Політична система: сутність, особливості, типологізація.
4. Партійні системи сучасних суспільств.
5. Партійні коаліції і блоки: особливості формування і політичної діяльності.
6. Політико-правові засади та механізм діяльності політичної опозиції в умовах багатопартійних політичних систем.

МАУП

Розділ 7

ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ, СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ, РУХИ ТА ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ І ТИСКУ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ І ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

До політики, політичних процесів мають певне відношення і беруть участь в них *громадські організації*, або *об'єднання громадян*, які можуть швидко політизуватися і відповідно трансформуватися навіть у політичні партії. Це — закономірно, адже **громадяни беруть участь у політичному житті, політичному процесі не лише безпосередньо, а й як члени, активісти, керівники відповідних політичних партій, громадських організацій, спілок, об'єднань, асоціацій**. Більшість із них як недержавні, непартійні об'єднання не ставлять за мету безпосередньо оволодіти владою, проте вплив на владу, владні структури, а відтак і на практичну політику, безумовно, мають. Впливають за рахунок організованості, підтримки громадськості, часто досить близьких взаємозв'язків із владою, її структурами, органами.

Діяльність таких об'єднань ще називають суспільно-політичним рухом, оскільки в ньому є і суспільний, і політичний аспекти одночасно. Тобто суспільно-політичні рухи мають подвійну природу.

Об'єднання громадян — це добровільне громадське формування, що виникає на основі єдності інтересів громадян з метою спільної реалізації ними своїх прав і свобод.

Об'єднаннями громадян зазвичай є політичні партії, громадські організації, профспілки, релігійні, кооперативні та інші організації, які між тим дуже різняться між собою.

Порядок створення об'єднань громадян і їх діяльність визначається законом або спеціально прийнятим і затвердженим у державі порядком. Так, в Україні це здійснюється Законом України “Про об'єднання громадян”, згідно з яким, зокрема, не допускається утворення і діяльність об'єднань громадян, що ставлять за мету: зміну конституційного ладу і територіальної цілісності держави; підрив безпеки держави у формі здійснення діяльності на користь іноземних держав; пропаганду війни, насильства чи жорстокості, фашизму

та неофашизму; розпалювання національної та релігійної ворожнечі; створення незаконних воєнізованих формувань; обмеження загальноновизнаних прав людини.

Створюються і діють об'єднання громадян на основі добровільності, рівноправності їхніх членів (учасників), самоврядування, законності та гласності. Вони вільні у виборі напрямів і форм своєї діяльності. Держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів легалізованих об'єднань громадян. Легалізацію (офіційне визнання) таких об'єднань здійснюють через реєстрацію або повідомлення про їх заснування. Після реєстрації об'єднання громадян набуває статусу юридичної особи, яка діє на підставі власного статуту відповідно до мети і завдання.

Головні питання діяльності об'єднань громадян мають вирішуватися на зборах їхніх членів або представників.

В Україні діють об'єднання громадян із всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом.

У багатьох країнах об'єднання громадян є активними учасниками суспільно-політичної діяльності, які успішно обстоюють і захищають інтереси громадян.

У суспільно-політичному житті усіх без винятку країн також не менш поширеними є громадські організації.

Громадська організація — добровільне, закріплене формальним членством об'єднання людей, що спільно здійснюють управління громадськими справами згідно з метою, законними інтересами і правами своїх членів на основі певних норм, процедур і правил.

Офіційне визнання (легалізація) громадських організацій здійснюється їх реєстрацією у державних органах або через повідомлення про створення цих організацій у засобах інформації. При цьому відмова в реєстрації можливих організацій може бути оскаржена в судовому порядку.

З моменту реєстрації громадську організацію визнають юридичною особою, яка може бути учасником цивільно-правових відносин, набувати від свого імені майнових та особистих прав, а також бути носієм інших прав, передбачених в Україні, зокрема ст. 21 Закону України “Про об'єднання громадян”. У країнах Заходу прийнято таку класифікацію громадських організацій: організації за місцем проживання; групи само- і взаємодопомоги; організації, які надають послуги певним групам клієнтів; групи, створені для лобіювання будь-яких інтересів; групи, які проводять медичні та соціальні дослідження;

“парасолькові” чи посередницькі організації, створені для координування діяльності інших груп та забезпечення їх ресурсами.

Для визначення сутності громадських організацій вирізняють їх ознаки і функції. Розглянемо їх більш детально.

Ознаки громадських організацій:

- добровільний характер членства;
- організаційна єдність, що оформлена і забезпечується статутом;
- відкрите проголошення мети своєї діяльності;
- відповідна стабільність складу і структури;
- наявність організаційно-статутних норм, що регулюють діяльність організації;
- самоуправління;
- певна матеріальна база, що формується насамперед за рахунок внесків членів організації.

Функції громадських організацій:

- пряма, безпосередня участь в управлінні громадськими справами;
- участь (опосередковане право) в управлінні державними справами;
- виховання громадянської позиції, політичної культури громадян;
- забезпечення та захист прав і свобод громадян;
- розвиток соціальної активності громадян.

Громадські організації можна типологізувати наступним чином:

- громадсько-політичні організації;
- творчі спілки та об'єднання;
- профспілкові організації і спілки;
- добровільні товариства;
- корпоративні об'єднання;
- організації і спілки, утворені за демографічною ознакою, тощо.

Побіжно зауважимо, що існує і таке поняття (соціальна структура), як **“соціальна організація”**. Це, в широкому значенні, — система соціальних груп і відносин між ними, у вузькому — соціальна підсистема організації. Головні проблеми соціальних організацій детально розроблені й досліджені М. Вебером. У західній соціології організацію визначають як добровільне об'єднання, що виникає в процесі спільної праці, в якому основні функції розподілено між його членами, що забезпечує певну ефективність її діяльності.

Ідеальною є організація, в якій особисті цілі, мета максимально збігаються з колективними. Існують два основні види соціальних

організацій: формальні і неформальні. *Формальна соціальна організація* має певний адміністративний апарат, функціональні обов'язки, які розподілено між її членами. *Неформальна організація* — не передбачає таких структур і розподілу обов'язків.

Діяльність формальних соціальних організацій значною мірою пом'якшується за рахунок існування неформальних, які демократизують соціальні контакти і відносини між членами організації.

З-поміж суб'єктів політики, політичних процесів виокремлюють також **соціальні групи**, які становлять сукупність індивідів, об'єднаних спільними інтересами, цілями та ціннісними орієнтаціями, що функціонують на основі соціальних норм і в умовах соціально-групового контролю.

Існують такі види соціальних груп: великі, малі, формальні, неформальні, референтні, реальні, умовні, згуртовані, дифузні.

Окремі соціальні групи можуть мати асоціальні цілі й чинити дії, що суперечать інтересам суспільства.

Структура соціальних груп характеризується двома рівнями — функціональним і міжособистісним. Для соціальної психології головним є вивчення міжособистісних відносин у соціальних групах. Розрізняють формальну й неформальну структури групи: перша фіксується в офіційних документах, друга виявляється у стосунках між людьми залежно від їхніх особистих якостей. Соціальні групи вивчають у загальносоціологічному плані (теоретична соціологія) і на груповому та особистісному рівнях (прикладна соціологія, соціальна психологія).

Своєрідним явищем у політичному житті суспільства є **громадські рухи** — великі об'єднання громадян. За своєю метою, характером діяльності вони бувають консервативними, реформаторськими, демократичними і реакційними, революційними і контрреволюційними.

Характерними ознаками рухів є: відсутність постійної чисельності і фіксованого членства; епізодичність зв'язку між членами руху; специфічність форм участі у суспільно-політичному житті (мітинги, пікети, демонстрації, звернення).

За своєю природою громадські рухи можуть бути стихійними, слабоорганізованими і високоорганізованими, довготривалими і короткочасними. Зазвичай, досягнувши мети або зазнавши остаточної поразки, громадські рухи самоліквідуються, розпадаються. Вони є також свідченням різнобічності політичного, соціального життя,

політичного плюралізму, нестійкості суспільно-політичної ситуації, недостатньої консолідації політичних сил тощо.

Серед громадських організацій, об'єднань, що істотно впливають на політичні процеси, можна назвати спілки підприємств (Франція — Національна рада французьких підприємств; США — Торгова палата, Національна асоціація промисловців та ін.), рухи (організації) споживачів, виробників, підприємців, профспілкові організації та об'єднання.

Багато громадських об'єднань виникають стихійно і відтак відповідно є і їхня діяльність. Стихійність ще не є, однак, ознакою слабкості. Скоріше, навпаки, це ознака того, що рух, організація своїм корінням сягають углиб мас, їхніх інтересів і потреб.

Помітною й істотною особливістю багатьох об'єднань, рухів є їхня масовість. При цьому залежно від стратегічної орієнтації їх можна поділяти на консервативні рухи і рухи протесту. Перші обстоюють соціальний і політичний порядок, що склався, другі вимагають їх демонтажу, вдосконалення, зміни.

Об'єднання і рухи також класифікують як реформістські і революційні. Реформістські діють у межах існуючих законів і порядку, тоді як революційні жорстко протестують проти влади, існуючого стану справ, а то й закликають до різноманітних насильницьких дій.

Загальна декларація прав людини проголосила невід'ємним правом людей право на свободу об'єднуватися у різні структури. При цьому рівні умови для діяльності об'єднань людей має створювати саме держава.

Згідно зі ст. 36 Конституції України громадяни нашої держави мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації з тим, щоб захистити власні права і свободи, задовольнити політичні, економічні, соціальні, культурні, духовні та інші інтереси за винятком лише тих обмежень, що встановлені законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я громадян або захисту прав і свобод інших людей.

Забороняється (ст. 37 Конституції України) створення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі, мета або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення територіальної цілісності і суверенітету держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання

на права і свободи людей, їхнє здоров'я. Політичні партії, громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Забороняється також створення політичних партій, керівні органи або структурні осередки яких розміщуються за межами України, а також будь-яких структурних осередків політичних партій в органах виконавчої, судової влади, у Збройних силах України, Національній гвардії, Прикордонних військах, на державних підприємствах, в установах та організаціях, у державних навчальних закладах.

Суспільство ніколи не було і не може бути одновимірним, оскільки кожна людина — це неповторний витвір природи і соціального оточення. За наявності певних суспільних цінностей, інтересів люди, яких ці цінності еднають і водночас відрізняють від інших людей, об'єднуються в окремі соціальні групи. Груп може бути стільки, скільки є групових інтересів.

Соціальна група — це об'єднання людей, що ґрунтується на їхній спільній участі в певній діяльності, пов'язане системою відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами.

Для створення соціальної групи потрібна насамперед внутрішня організація. Відрізняють соціальні групи формальні і неформальні. Формальні відрізняються від неформальних тим, що ґрунтуються на певних організаційно-статутних засадах — мають програмові документи (програми, декларації, звернення, статuti, положення), керівні (частіше на громадських засадах) органи тощо.

Соціальні групи поділяють на первинні і вторинні.

Первинні соціальні групи — це порівняно невеликі групи, члени якої добре знають один одного, мають вельми великий вплив один на одного, істотно взаємозалежні (сім'я, група товаришів, група працівників на виробництві, в установі, клас, виробничий, творчий колектив, студентська група та ін.).

Вторинні соціальні групи, звичайно, більші за кількістю членів (можуть включати кілька первинних соціальних груп) і мають значно менший взаємовплив і зв'язки між людьми (члени однієї профспілкової чи партійної організації, великі громадські об'єднання, рухи тощо).

Більшість первинних соціальних груп є формальними, а вторинні — неформальними.

Особливо своєрідними і цікавими в системі класифікацій соціолоґи вважають **малі групи**. Інтерес до таких груп пов'язаний з тим, що

кожна людина, зазвичай, входить до кількох таких груп і в кожній відповідним чином самореалізується. Крім того важливо, у який спосіб мала група впливає на кожну особистість.

Основними особливостями малої групи є:

- прями́й і опосередкований контакт між групою індивідів, між-особова взаємодія і взаєморозуміння;
- наявність загальної мети і діяльності, переживання спільних почуттів;
- внутрішньогруповий розподіл функцій і соціальних ролей;
- спільність інтересів, соціальних норм, звичаїв і форм поведінки;
- певна локалізація у просторі й стійкість у часі.

Входячи до різних, особливо малих соціальних груп, одна й та сама людина має різний статус, грає різні ролі, перебуває в найрізноманітніших, іноді навіть протилежних, суперечливих ситуаціях. Йдеться про певні соціальні ролі, кількість яких насамперед залежить від рівня розвитку, інтересів, комунікативних здібностей людини. Крім того, людина входить у конкретну соціальну групу, маючи певний інтерес (духовний, матеріальний, суспільний, емоційний тощо).

Важливо мати на увазі і розміри малої соціальної групи, тобто якими є верхня і нижня межі її чисельності (континуум). Зазвичай соціологи, психологи за нижню межу беруть діаду — 2 людей, а за верхню — 35–40 осіб, хоча верхньою межею вважають групу, утворену 57 особами.

Своєрідним і нестабільним учасником політичного життя, окремих політичних процесів є соціальні рухи.

Соціальні рухи — це вільні, з доволі низьким рівнем формальної організації об'єднання людей, спрямованих на досягнення певних суспільних цілей.

Соціальні рухи характеризуються змінністю свого складу та спрямованістю діяльності; значною стихійністю і некерованістю.

Підґрунтям соціальних рухів є певна невдоволеність людей умовами суспільного життя, соціальним устроєм. **Основними ознаками рухів є:**

- намагання привести до системної відповідності конкретні соціальні відносини, норми і суспільні цінності. Це буває здебільшого в нестабільних суспільствах, що трансформуються, і де, відповідно, формальні соціальні інститути повільно реагують на реальні соціальні зміни;

- істотний вплив на процеси консолідації відносин між людьми, на формування різних, у тому числі й протестних, соціальних груп.

Активними політичними суб'єктами є **групи інтересів**. Часто групи інтересів визначають як “організації найрізноманітнішого типу (профспілкові, професійні, релігійні, культурні, феміністичні, молодіжні, ветеранські та ін.), члени яких, не претендуючи на вищу політичну владу, намагаються впливати на неї з метою забезпечення своїх специфічних інтересів” [9, 76]. Слід зауважити, що це досить розмите, не точне визначення. Точніше визначення поняття “група інтересів” наводить Ю. Шведа: це “групи, які входять до складу кон'юнктурних латентних (прихованих) політичних сил. Вони визначаються як сукупність індивідів, які під виглядом загального інтересу виражають свої партікулярні вимоги, висловлюють претензії, що прямо чи опосередковано зачіпають інші спектри суспільного життя, вимагають їх здійснення від законодавчого органу або окремих його членів” [127, 78].

Поряд із поняттям “група інтересів” як близьке і навіть сумісне з ним використовується поняття **“група політичних інтересів”**, хоча в цьому випадку йдеться про групи громадян, які безпосередньо діють в політиці, намагаються тиснути на владу з метою задоволення власних інтересів [109].

Класифікують групи інтересів по-різному, але найчастіше виокремлюють: спонтанні, або стихійні, групи; ефемерні; частково орієнтовані на насилля. Найчисельнішими і найпоширенішими є спонтанні, або стихійні, групи інтересів.

Окремі автори вважають, що як групи інтересів діють і формальні організації (партії, збори, адміністрація, армія, церква), наділені й іншими функціями, крім вираження інтересів, але спроможні жити такими інтересами (об'єднана група офіцерів, керівний орган партії і т. ін.) [96, 71].

Вирізняють також асоціативні групи інтересів, тобто добровільні і такі, що спеціалізуються на відображенні й обстоюванні інтересів організацій: профспілки, групи ділових людей або промисловців, етнічні та релігійні асоціації громадян.

Щодо виявлення вимог груп інтересів, то вони можуть мати форму пряму і опосередковану (нечітку). Остання виявляється у формі висловлювань і заяв на зразок: “Ми хочемо жити в демократичній країні”, “Ми жадаємо змін на краще” та інші, тобто бажання, сподівання, очікування носять неконкретний, розмитий характер. Пряма

форма вимог є точнішою, конкретизованішою і чіткішою, наприклад: “Заробітну плату вчителям треба підвищити до рівня середньої зарплати державного службовця”.

Великий інтерес у спеціалістів-політологів, політичних соціологів викликають такі суб'єкти політики, політичного процесу, як групи тиску.

Групи тиску (від нім. *Gruppe*) — це суспільно-політичні об'єднання, які прагнуть задовольнити власні інтереси шляхом відповідного впливу на державну владу або політичні партії, інших суб'єктів політичного процесу.

До груп тиску належать підприємницькі, релігійні, профспілкові, культурні та інші організації, які намагаються впливати на громадську думку, адміністрацію або керівників названих організацій з метою забезпечення власних, специфічних інтересів.

Групи тиску практично самі собою не ведуть боротьбу за владу і не беруть безпосередньої участі в керівництві та управлінні державою. Зазвичай їх активно використовують у політичній боротьбі інші суб'єкти політики — держава, політичні партії, рухи та ін. Ступінь їхнього впливу на суспільні процеси, державні органи тощо визначається і зумовлюється кількістю учасників таких груп, економічним потенціалом і можливостями, роллю, яку вони відіграють у суспільстві загалом. Отже, основними ознаками груп тиску є: існування поза офіційними структурами і органами влади; здійснення тиску на політичні інституції з метою прийняття державою відповідних рішень; відображення інтересів певної соціальної групи або верстви населення.

В окремих державах, наприклад США, групи тиску офіційно визнані, зареєстровані, іноді вони діють нелегально. Так, поширеними є кримінальні (мафія) групи тиску, які існують у багатьох країнах.

Широко відомі групи тиску у формі своєрідних лобі. Здебільшого вони мають розгалужену систему фірм, агенцій.

Окремо як суб'єктів політики вирізняють **групи інтересів**. Ці групи становлять сукупність людей, пов'язаних спільними відносинами, інтересами і бажанням їх реалізувати за допомогою політичної влади. Керуючись власними інтересами, вони висувають певні вимоги не лише до інших груп, а й до органів влади, до суспільства загалом, щоб підтримати або й поліпшити свої позиції, досягти певної мети.

Саме поняття “група” як певна соціальна класифікація відоме з давнини. Ще Аристотель виокремлював родинні, дружні групи. Нині ця класифікація завдяки таким відомим політологам, як А. Бентлі, Д. Трумен та інші, ускладнилася, бо цьому сприяє велика диференціація інтересів, плюралістичний характер суспільств. Такі групи нині існують й у високих, навіть загальнонаціональних владних структурах. А. Бентлі, зокрема, вважає, що групи інтересів є своєрідним ланцюгом, що з’єднує громадянське суспільство з політичними партіями, державою. Групи інтересів не є урядовими чи іншими структурами, однак вони мають великий вплив на суспільні процеси, оскільки джерелами такого впливу є власність, контроль над ресурсами тощо. Класифікують групи інтересів по-різному. Наприклад, за сферою діяльності їх поділяють на:

- економічну сферу (об’єднання підприємців, профспілок та ін.);
- соціальну сферу (об’єднання із захисту соціальних прав);
- сферу дозвілля і відпочинку (спортивні, художні об’єднання та ін.);
- сферу релігії, науки, культури (церкви, секти, об’єднання, асоціації, клуби);
- суспільно-політичну сферу (правозахисні, екологічні, жіночі організації, групи тощо).

У групах тиску матеріальні та моральні інтереси часто збігаються. Крім того, нерідко в процесі політичної боротьби групи інтересів захищають виключно корпоративні інтереси і тоді їх об’єднання з іншими групами стає неможливим.

У високорозвинених демократичних суспільствах групи інтересів діють відкрито, використовуючи широкі можливості засобів масової інформації, інші засоби, за рахунок чого їхній вплив на тих, хто приймає рішення, досить вагомий. У країнах, де панують тоталітарні режими, ситуація має зворотний характер — групи інтересів не діють відкрито. Більше того, вони успішно інтегруються в структури влади. Такий стан справ властивий і для багатьох нестабільних суспільств, у яких не сформована чітка політична система, відчувається брак соціальної і політичної структуризації.

Отже, всім учасникам політичного процесу тією чи іншою мірою притаманна політична діяльність, тобто за такої діяльності вони самореалізуються, обстоюють власні інтереси.

Оскільки сучасні суспільства складаються з багатьох соціальних прошарків, страт, великих і малих груп, відносини, які сформували-

ся між ними, мають різний характер, але головним чином: антагонізму (політичного); боротьби (політичної); класової боротьби; діалогу (політичного); консенсусу (політичного).

Політичний антагонізм (грец. *antagonista* — суперечка, боротьба) — а) непримиренна суперечність; б) (у політиці) — гостра конфліктна форма соціальних суперечностей, за якої кожна зі сторін, між якими виникла суперечність, намагається усунути свою протилежність, свого “ворога”. Зазвичай, антагонізм з’являється там, де мають місце задрощі, завищені самооцінки, жадоба одного суб’єкта, однієї соціальної групи превалювати над іншим. За таких обставин антагоністичні відносини характеризуються прихованою або відкритою ворожістю, бажанням використати будь-які, в тому числі й антизаконні, аморальні засоби для боротьби із супротивником. Мають місце в результаті такого антагонізму численні, в тому числі й надто гострі, конфлікти — соціального, політичного характеру. В основі політичного антагонізму завжди є відповідні політичні, економічні та інші інтереси і тому він стає основою для виникнення особливого роду політичних конфліктів — військових сутичок, війн, як засобів реалізації інтересів конфліктуючих сторін засобами саме збройного насилля. Велику загрозу політичний антагонізм становить у міжнародних відносинах. Ефективним способом вирішення їх є утвердження принципів гуманізму, рівноправного співробітництва країн на взаємовигідних умовах і засадах, прагнення до миру і злагоди при розв’язанні будь-яких міждержавних і міжнаціональних питань і проблем у зв’язку з усвідомленням великої загрози.

Боротьба політична — а) одна із форм взаємодії різних соціальних груп, політичних сил між собою з метою досягнення певних політичних, економічних та інших інтересів; б) одна із форм політичної діяльності (поряд із співробітництвом і суперництвом), що полягає у взаємодії та протиборстві різних політичних сил і їх організацій (партій, профспілок, релігійних і культурних об’єднань, озброєних груп тощо). Політична боротьба є тоді, коли бракує чи відсутній спільний інтерес суб’єктів і сил, що є суб’єктами політичних відносин. Вона може мати мирний характер (зіткнення, протиборство різних груп, політичних партій, у тому числі в парламенті, боротьба між окремими політичними лідерами, діячами) і немирний (з використанням різних форм фізичного насилля, наприклад, державний переворот, військовий заколот, громадянська війна). До такої боротьби активно долучаються різні соціальні прошарки, страти, групи. Політична бо-

ротьба — явище об'єктивно історичне, без якого суспільний розвиток є фактично неможливим. Геракліт, зокрема, вважав боротьбу “мірою усіх речей, Гегель — сутністю діалектичного руху, Дарвін — основою усього живого, а Ясперс стверджував, що в межах комунікації “боротьба сповнена духом любові”. Відтак політична боротьба є поширеним явищем суспільного, політичного життя. В її основі лежить зіткнення інтересів особистостей, груп, класів, соціальних спільнот, партій, груп інтересів і груп тиску тощо, а об'єктом такої боротьби є відносини власності, оскільки інтереси людей насамперед забезпечуються за рахунок і через власність.

Найчастіше політична боротьба ведеться у формі виборчих процесів, масових, у тому числі й збройних конфліктів, громадянських війн, страйків, пікетувань, маніфестацій, збройних повстань та ін. Центральною проблемою боротьби політичної є влада, завоювання і утримання якої забезпечується шляхом переконання, насильства, авторитаризму, тоталітаризму чи демократії (або в складному їх поєднанні). Основні засоби політичної боротьби тісно пов'язані з різноманітними засобами політичної агітації і пропаганди, сутичками і конфліктами, насильством, терором, військовими засобами. Політична боротьба ведеться не просто задля того, щоб послабити противника, ускладнити реалізацію його інтересів і мети, а головним чином, щоб витіснити його з певного політичного простору, а відтак і його доступ до матеріальних і духовних засад, можливостей задовольнити свої інтереси.

К. Марксу і Ф. Енгельсу належить класичне, для первісного капіталістичного ладу, визначення поняття “**класова боротьба**”.

По-перше, вони вважали, що це один із найвиразніших і найгостріших соціальних конфліктів, протиборство між класами, інтереси яких є несумісними або суперечать один одному.

По-друге, класова боротьба становить основний зміст і основну рушійну силу історії усіх антагоністичних класових суспільств. Тобто К. Маркс і Ф. Енгельс вважали класову боротьбу притаманною усім формаціям завдяки тому, що у всі часи експлуататори і їхні жертви перебували в постійному антагонізмі.

По-третє, успіх у революційній боротьбі, згідно з ученням марксизму, може досягти тільки революційний, робітничий клас, який нібито є найбільш організованим, здатним до сприйняття наукової теорії і об'єднання у великі групи для створення організацій та боротьби.

Відтак для боротьби робітничого пролетаріату експлуатовані класи, за теоретичними висновками К. Маркса, Ф. Енгельса, а після них і В. Леніна, мають максимально згуртуватися, здійснити соціалістичну революцію, відібрати у капіталістів засоби виробництва. При цьому наголошувалося як на незаперечній істині, що класові інтереси пролетаріату збігаються з інтересами усіх трудящих.

Теорія класової боротьби протиставлялася теорії і практиці соціального партнерства. Таке партнерство (Дж. К. Гелбрейт, Р. Арон та ін.) ґрунтується на тому, що своєрідним посередником між працею і капіталом є сучасне підприємство (корпорація). Дбаючи про економічне зростання, а не тільки про прибуток, корпорація має можливість порівняти інтереси працюючих і господарників шляхом підвищення зарплат, створення кращих умов для соціальної підтримки та захисту працівників, а відтак уникнути гострого зіткнення, протистояння інтересів сторін. І нині вважається, що спільна зацікавленість тих, хто працюють і роботодавців у зростанні виробництва є найважливішою умовою зближення інтересів, принципової зміни характеру класової боротьби, яка втрачає первісний, обґрунтований К. Марксом характер і набуває все відчутнішої форми узгодження їхніх інтересів. Метою такої боротьби є, за Р. Ароном, перерозподіл матеріальних благ з максимальним урахуванням інтересів і потреб сторін.

Політичний діалог — а) форма інтерсуб'єктивної (міжсуб'єктивної) комунікативної взаємодії в політиці, політичній діяльності, політичному процесі; процес двостороннього спілкування (на відміну від багатостороннього поліалогу), який здійснюється мовними та іншими (переважно різними інформаційними) засобами, які мають політичний зміст і спрямовані на вияв взаємних інтересів, пошук загальної політичної позиції, розв'язання існуючих проблем, узгодження намірів, мети, дій та ін.

Політичний діалог має багато з того, що притаманне діалогу взагалі. Діалог (*dialogue*, від грец. *dialoges*) — розмова між двома або більше людьми, обмін репліками. В античній філософії — літературна форма, яка вживається для викладу проблем за допомогою діалектики і бере свій початок від софістів. Сократом та його учнями, головним чином Платоном, діалог було доведено до вищої форми досконалості. Завдяки бесіді (діалогу) виклад філософських чи будь-яких інших, у тому числі й політичних, проблем стає досконалішим, наочнішим, переконливішим. Це блискуче продемонстрував Платон у своїй праці “Діалоги”, в якій викладено методи навчання, що

ними користувався його вчитель Сократ. Політичний діалог сприяє реалізації природної потреби людей у їхніх знаннях взагалі, у знаннях про політику, політичну практику для прийняття правильних рішень, дій. Він сприяє виробленню спільних поглядів, досягненню згоди між людьми. Особливого значення діалоги набувають в умовах дестабілізації суспільно-політичних процесів, в умовах відсутності в суспільстві справжньої демократії, гласності, громадянського суспільства, наявності багатьох альтернативних думок щодо розбудови суспільства, регулювання соціальних відносин. Водночас це потребує і певної культури діалогу взагалі.

Консенсус політичний (від лат. *consensus* — згода, єдність, одна-стайність) — а) спільність позицій, взаємна згода, єдність, збіг думок учасників, суб'єктів соціального, політичного процесів, суспільної, політичної діяльності; б) прийняття політичного рішення або тексту угоди на основі спільної думки, без формального голосування. Консенсус ґрунтується на врахуванні думок кожної з протилежних сторін, пошуку і визначенні у їхніх позиціях того спільного, що може поєднувати навіть надто протилежні сили, сторони. Іноді політичний консенсус — це довготривалий і складний процес ретельного вивчення, обговорення та узгодження думок, позицій, поглядів.

Виокремлюють фактично дві групи країн, які характеризуються докорінно відмінними консенсусними традиціями. До першої групи належать англосаксонські країни (Велика Британія, США, північноєвропейські країни). Тут сформувалася відносно однорідна громадянська культура і традиції ненасильницького розв'язання наявних суперечностей і суперечностей через мажоритарне врядування, коли офіційний курс визначається переважно лише найвпливовішими силами, більшістю. Політичний консенсус при цьому виявляється опосередковано, переважно у вигляді різноманітних формальних і неформальних механізмів захисту прав меншості, існуванні спеціальних правил парламентського етикету, які потребують консенсусного спілкування, що, зрештою, забезпечує визнання меншістю волі більшості та повагу більшості щодо позицій меншості. Інша група країн представлена так званими гетерогенними, або плюралістичними, суспільствами. До неї належить більшість країн світу, населення яких є вкрай неоднорідним за своїми переконаннями, і де традиції досягнення консенсусу недостатньо розвинені. Тому ці країни використовують окремі “консенсусні механізми” — “співсоціумні” або консенсусні системи врядування. Вони дають можливість реально залучати всі

суспільні групи до управління державою та налагодження реального, дієвого діалогу між ними в процесі практичного здійснення владних повноважень, розв'язання економічних, соціальних проблем. Найрозвиненіші вони в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії. Консенсусний характер правління у цих країнах забезпечується завдяки так званій коаліційності органів влади, пропорційному представництву в них груп і меншин суспільства, високій організованості та структурованості групових інтересів і широкій автономії сегментів соціуму.

Політичним консенсусом деякі країни послуговуються безпосередньо у парламентській практиці, відносинах між різними парламентськими силами і групами. Так, у Генеральних Кортесах (парламенті) Іспанії регламентом передбачена можливість приймати рішення саме через політичний консенсус за пропозицією палати, якщо опозиція його не заперечує.

Політичний консенсус є одним із головних принципів прийняття рішень або текстів договорів на різноманітних міжнародних конференціях, нарадах та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди їхніх учасників. У період “холодної війни”, коли протистояння ядерних наддержав робило волюнтаризм надто небезпечним явищем, посилилася політична відповідальність та активізація пошуку взаємоприйнятних рішень.

Розширення контактів між державами і явище глобалізації в сучасному світі закономірно збільшують конфліктогенність людського світу, а тому політичний консенсус завдяки пошуку необхідних “точок дотику” між суб'єктами конфлікту будь-якого характеру дає змогу забезпечити необхідний високий рівень узгодженості й взаєморозуміння як у внутрішньому, так і в міжнародному житті. Він сприяє пошуку найприйнятнішого рішення для всіх суб'єктів переговорного процесу. Як спосіб досягнення необхідних домовленостей політичний консенсус домінує у низці органів ООН та міжнародних конференцій, які проводяться в межах ООН та інших міжнародних організаціях.

Запитання

1. За яких об'єктивних причин існують громадські організації в суспільстві?
2. Які ознаки та основні функції громадських організацій?
3. Чим відрізняються соціальні організації від соціальних груп?
4. Що таке громадські рухи та як їх класифікують?

5. Що таке соціальна група і соціальний рух?
6. Чому в суспільстві виникають групи інтересів?
7. Чим групи інтересів відрізняються від груп тиску?
8. Чому між суб'єктами політики виникають антагоністичні відносини і ситуації?
9. Коли антагонізм, політичні протистояння і конфлікт породжують класову боротьбу?
10. Яке призначення політичного діалогу у політиці?

Завдання

1. Визначте поняття “громадська організація”.
2. Виокремте основні ознаки і функції громадських організацій.
3. Схарактеризуйте специфічні особливості соціальних організацій і соціальних груп.
4. Сформулюйте поняття і виокремте функції громадських рухів.
5. Визначте поняття “соціальний рух”.
6. Наведіть приклади груп інтересів.
7. Наведіть приклади груп тиску.
8. Наведіть приклади антагонізму між суб'єктами політики, політичних процесів.
9. Схарактеризуйте основні ознаки класової боротьби за теорію К. Маркса.
10. Сформулюйте основні ознаки політичного діалогу.

Теми рефератів

1. Роль і місце громадських організацій у суспільно-політичному житті.
2. Соціальні організації: типологія і види.
3. Громадські рухи як механізм захисту й обстоювання інтересів громадян.
4. Роль і місце груп інтересів у політичному житті.
5. Групи тиску та їх роль у політичному житті суспільства.

Розділ 8

ПОЛІТИЧНО-ПАРТІЙНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА*

Важливою і невід’ємною умовою стабілізації та успішного функціонування будь-якого суспільства, поряд із соціальною стратифікацією, іншими складовими, є його **ідеологічна структуризація**. Досягається вона на основі найбільшого поширення конкретної ідеології, тобто тим, з якою ідеологією більшість громадян ідентифікують свої політичні інтереси, а також з тією системою політичних партій, які сформувалися в суспільстві, тобто партійною системою.

Безідеологічних, безідейних суспільств об’єктивно не існує. Ідеологічна боротьба — природне соціальне явище, притаманне будь-якому соціуму, суспільству. А ідеології, у свою чергу, презентуються відповідними політичними партіями, громадськими об’єднаннями, рухами, організаціями, групами інтересів і групами тиску, беручи участь у діяльності яких, громадяни реалізують власні інтереси, запити і потреби, підтримують або не підтримують формальну владу та її структури. При цьому **найдієвішим засобом перетворення волі індивідів у колективну волю, забезпечення участі громадян у формуванні політики держави є саме політичні партії**, кожна з яких має власні ідеологічні засади, систему норм і цінностей, соціальну базу, зорієнтовану і розраховану на конкретні соціальні групи.

У сучасній Україні станом на кінець 2006 р. офіційно було зареєстровано понад 130 політичних партій, які охоплювали увесь спектр ідеологій, однак по-різному їх сповідували, відображали й реалізували, мали далеко не однаковий статус, авторитет, рівень впливу на процеси структуризації українського суспільства, на громадян загалом. Окремі з них взагалі не мали суспільної ваги і були створені під певні особистості й практично лише дезінформували громадян, нічого не робили для розв’язання їх проблем. При цьому вони істотно відволікали увагу суспільства до тих політичних сил, які потенційно

* Зазначена проблема викладена на основі моніторингу політичних партій і блоків України, здійсненому наприкінці 2006 р.

могли б зорганізувати більшість громадян і вплинути на соціально-економічні, політичні та суспільні зміни, більше того, применшували авторитет і популярність таких сил. Подібний стан справ є притаманним більшості держав так званого посткомуністичного, перехідного періоду.

Насамперед спробуємо **скласифікувати політичні ідеології з огляду на сучасний суспільний розвиток України.**

Універсальної класифікації існуючих у світі (понад усе — в окремих країнах) ідеологій немає. Їх спектр вчені подають по-різному, але найчастіше у такий спосіб:

- 1) комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм, фашизм (Ф. Кирилюк, М. Головатий та ін.);
- 2) марксизм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, тоталітаризм (К. Гаджиєв та ін.);
- 3) лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм (Г. Щокін та ін.).

Останній поділ ідеологій є найвірогіднішим і оптимально правильним, оскільки: а) соціалізм і комунізм (вища стадія соціалізму) фактично тотожні ідеології; б) тоталітаризм і фашизм (як крайні стадії тоталітаризму) також фактично тотожні.

Існує також погляд, що реально конкуруючими в сучасному світі є лише три ідеології: лібералізм, консерватизм, соціал-демократія. Оскільки в українському суспільстві соціал-демократична і соціалістична ідеології за сутністю і характером вияву радикально різняться (принаймні на рівні гасел, заяв цих політичних сил), **найпринагідніше все ж брати до уваги чотириступеневий ідеологічний спектр: лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм.**

З перелічених основних ідеологій свою історичну утопічність і багато в чому антигуманізм, антинародний характер підтвердили соціалізм, комунізм і лібералізм. Крах так званої соціалістичної системи (СРСР, країни Європи, Азії, Центральної Америки) підтвердив утопічність соціалістичної ідеї у її конкретно-історичному втіленні, а світова економічна криза (найперше — Європа) — утопічність лібералізму.

Щодо комунізму, то ця ідеологія багато в чому подібна до ліберальної. І та і друга проголошують такі основні цінності, як демократія, права людини, правова держава та ринкова економіка, однак забезпечити реалізацію таких цінностей практично неспроможні, оскільки не можуть усунути безліч соціальних конфліктів, суперечностей, які самі до того ж їх і породжують.

Специфіка ідеологічної структуризації українського суспільства визначально полягає в тому, що внаслідок впливу тоталітарного минулого, прискореної трансформації політичної системи, тривалої відсутності в країні справжнього політичного плюралізму **трансформуються, не залишаючись “довічними істинами в політиці”, і самі ідеології.** Тобто маємо брати до уваги ту обставину принципового характеру, що жодна з чотирьох згаданих ідеологій не є і не може бути “чистою”, однозначно окресленою. Так, традиційні ідеологічні доктрини, як ліберальна чи консервативна, нині мають помітні відгалуження у формі “неолібералізму”, “неоконсерватизму”. Тобто, **трансформаційні процеси однаково торкаються як держав, так і ідеологій, на яких вони ґрунтуються.** Це закономірний, природний і об’єктивний процес.

Наведене стосується передусім політичних партій, справжнє “обличчя” яких в Україні встановити частіше всього надзвичайно важко впродовж усіх років їх існування у новітню добу.

Утворені і використані під час президентських виборів (2004–2005 рр.) політичні блоки “Наша Україна” і “За єдину Україну” також неможливо навіть відносно ідентифікувати за будь-якою ідеологією, хоча були спроби “Нашу Україну” співвіднести, скажімо, з лібералізмом, а “За єдину Україну” — з класичним консерватизмом. У програмах партій, які створили згадані блоки, вказуються цінності багатьох і найчастіше доволі суперечливих ідеологій. Тобто чіткого політичного обличчя ці блоки не виявили.

Для визначення тієї ідеології, яка об’єктивно може бути базисом соціальних інтересів більшості українства, треба схарактеризувати основні засади провідних ідеологій взагалі. Розглянемо коротко ці ідеології.

Соціалізм:

- диктатура влади (демократичний централізм);
- ліквідація власності, соціальна рівність (зрівнялівка);
- атеїзм, колективізм, інтернаціоналізм.

Оскільки іншим (на зразок “соціалізм з людським обличчям”) соціалізм бути не може, партії, які його сповідують, закликають до практичного влаштування такого способу життя, вони пропонують народам шлях “в нікуди”. Переконливим підтвердженням цьому є реальна соціальна практика у ХХ ст.

Лібералізм:

- меркантилізм, прагматизм (орієнтація на матеріальні цінності);

- орієнтація на вищий та середній класи;
- антиклерикалізм;
- індивідуалізм і космополітизм.

В умовах низького економічного рівня розвитку України лібералізм спочатку був дещо привабливим для певної кількості населення, однак зі зростанням рівня виробництва, поглибленням соціального розшарування суспільства спричинив глибокі кризові явища (насамперед духовного характеру), притаманні більшості нинішніх європейських країн.

Анархізм:

- відсутність влади (держави);
- опертя на люмпенізовані прошарки і декласовані елементи;
- розподіл власності (до її повного заперечення);
- індивідуалізм, войовничий атеїзм.

Світ практично не знає суспільств, де анархізм був би по-справжньому домінуючою (панівною) ідеологією. В Україні також не було і немає політичних партій, які б однозначно закликали розбудовувати суспільство на засадах анархізму, хоча елементи цієї ідеології окремі політичні партії, безумовно, мають.

Консерватизм:

- розбудова суспільства на традиційних (для корінного етносу) засадах і цінностях;
- ринкова економіка;
- духовність, релігійність, народна єдність.

З наведеного нелегко прогнозувати і стверджувати, що **для соціально-політичної стабілізації сучасного українського суспільства найпринагіднішою була і залишається ідеологія українського національного консерватизму**. Комуністична ідеологія, як відомо, головним чином відповідає політичній сфері організації суспільства, ліберальна — економічній, а відтак основною сферою життєдіяльності людства в майбутньому постає саме **духовна сфера**, яка, у свою чергу, **сповна відповідає національному консерватизму**.

Після розгляду сутності основних ідеологій розглянемо питання про політичну ідентичність політичних партій і блоків у сучасній, новій Україні.

Істинна сутність політичної партії, блоку визначається: назвою; змістом програмових документів (програм, статутів, відозв); характером практичної діяльності.

Ідеологічна ознака партії виявляється насамперед у її назві. Згідно з цією логічною посилкою у сучасній Україні станом на 2006 р. мали: **лібералізм** — Ліберальна партія України; Ліберально-демократична партія України; Ліберальна партія України (оновлена); Ліберально-демократична партія;

соціалізм — Соціалістична партія України; Прогресивна соціалістична партія України;

фашизм — (за назвою нема);

анархізм — (за назвою нема);

консерватизм — Українська Національна Консервативна партія;

соціал-демократія — Соціал-демократична партія України; Соціал-демократична партія України (об'єднана); Українська соціал-демократична партія;

комунізм — Комуністична партія України; Комуністична партія (трудящих); Комуністична партія України (оновлена); Комуністична партія робітників і селян.

Слід зауважити, що за програмовими засадами і за змістом конкретної діяльності українські політичні партії здебільшого не відповідають їх ідеологічній заданості. Практично усі вони проголошують і обстоюють демократію, гуманізм, єдність українського суспільства, економічний розвиток соціуму, відповідний соціальний захист громадян і особливо соціальні гарантії для груп ризику, пенсіонерів, інвалідів тощо. При цьому існують принципово інші метаморфози такого характеру, які крім плутанини при визначенні сутності політичних партій нічого не дають.

Значна частина політичних партій в Україні “експлуатували” і “експлуатують” ідеологію християнства (православ'я) та інших релігій, що практично нічого для врегулювання міжконфесійних відносин не дає, а скоріше спричиняє міжконфесійне неузгодження. Такими партіями є: Християнсько-демократична партія України; Християнсько-ліберальна партія України; Партія Християнсько-Демократичний Союз; Республіканська християнська партія; Українська політична партія “Християнський рух”; Соціально-християнська партія; Партія мусульман України.

Певна кількість політичних партій в Україні вибудовувалися і функціонують за професійними ознаками, родом і сферою діяльності тих громадян, інтереси яких вони намагаються обстоювати. Тобто такі політичні партії покликані захищати інтереси окремих соціальних груп, класів і таке інше — це Українська селянська демо-

кратична партія; Селянська партія України; Українська партія Справедливості — Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців; Партія вільних селян і підприємців України; Партія “Жінки України”; Всеукраїнська партія трудящих; Молодіжна партія України; Партія промисловців і підприємців України; Комуністична партія робітників і селян.

В Україні діють також політичні партії, що нібито обстоюють інтереси окремих національностей і національних меншин. До них належать: Партія мусульман України; Політична партія “КМКС” Партія угорців України; Демократична партія угорців України.

Деякі політичні партії будь-що обіцяють захищати тих, хто, на їхню думку, найбільше потерпає від соціальних проблем і незгод. Це такі партії, як: Партія реабілітації народу України; Партія захисту пенсіонерів України; Партія пенсіонерів України; Народна партія вкладників та соціального захисту; Партія захисту знедоленого народу України; Політична партія “Партія за військових”.

Маємо політичні партії, які вважають за потрібне об’єднати народи і країни у будь-які союзи, або повернутися до колишніх славних історичних державоутворень, а саме: Партія “Русько-Український Союз” (Русь); Всеукраїнське політичне об’єднання “Єдина Родина”; Політична партія “Слов’янський народно-патріотичний союз” (СНПС).

З-поміж понад ста тридцяти політичних партій України, значна частина є, образно кажучи, просто безликими, тобто ідеологічне, соціальне, чи будь-яке інше спрямування цих партій практично визначити неможливо. Понад усе й тому, що їх програмові засади мало кому відомі. До таких партій належать: Конституційно-демократична партія; Партія вільних селян і підприємців України; Слов’янська партія; Партія реабілітації народу України; Партія національно-економічного розвитку України; Всеукраїнська партія трудящих; Партія захисників Вітчизни; Партія регіонів; Патріотична партія України; Політична партія “Молода Україна”; Партія приватної власності; Всеукраїнська партія “Нова сила”; Партія Соціального Захисту; Всеукраїнська партія Миру і Єдності; Партія “Прагматичний вибір”; Партія захисту знедоленого народу; Партія розбудови, правозахисту недержавних організацій України “Партія правозахисту”; Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю; Політична партія “Совість України”.

Виходячи з традиційної чотиризначної класифікації ідеологій, можливо дослідити, яким чином усі вони представлені у новітній Україні і які суспільні інтереси презентують, виражають.

Традиційно-ідеологічними, виходячи з політичних програм, в Україні були і нині є комуністи і соціал-демократи. Інші політичні партії настільки нечітко формулюють свої ідеологічні засади, що їх не можна віднести ні до ліберальної, ні до консервативної чи іншої ідеології.

Три ідеології в Україні – комуністи, соціал-демократи, соціалісти – найпомітніше намагаються представити власні ідеологічні програми як відбиток не просто окремих політичних інтересів тих чи тих груп громадян, а як загальносуспільний інтерес. Згадані політичні партії наголошують, що їх стратегічні інтереси повністю збігаються, хоча рейтинги і результати всенародних голосувань при виборах депутатського корпусу цього абсолютно не підтверджують.

МАУП

Список рекомендованої літератури

1. *Конституція України*: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1997
2. *Закон України “Про політичні партії в Україні”* // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 23.
3. *Авторханов А.* Технология власти. — М., 1991.
4. *Адыгезалова Садагат Якуб Кызи.* Социальная структура современных постсоветских обществ: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филос. в обл. социол. — К., 2002.
5. *Алескеров Ф., Ортешук П.* Выборы. Голосование. Партии. — М., 1995.
6. *Американское общественное мнение и политика.* — М., 1978.
7. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії. — К., 2000.
8. *Антонов А. С.* Правовая регламентация деятельности партий в капиталистических и развивающихся странах // Сов. гос. и право. — 1990. — № 6.
9. *Анцупов А. Я., Шитилов А. И.* Словарь конфликтолога. — 2-е изд. — СПб., 2006.
10. *Арендт Х.* Традиции и современность: К истории политических идей // Гос. и право. — 1991. — № 3.
11. *Аристотель.* Политика // Соч.: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4.
12. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.
13. *Астахова К. В.* Виникнення багатопартійності в СРСР (1985–1991 рр.): Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук. — К., 1994.
14. *Астахова Е. В.* Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты. — Х., 1991.
15. *Афонін Едуард, Радченко Олександр.* Всевладдя політичних партій як загроза демократизації держави // Політ. менеджмент. — 2007. — № 4 (25).
16. *Бабкин В., Семаков В.* Народ и власть. — К., 1996.
17. *Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.* — К., 1992.
18. *Баскин Ю. Я.* Очерки по истории политических учений. — Л., 1991.
19. *Бибик В. М.* Політологія для політика і громадянина: Монографія. — К., 2003.

20. *Бердяев Н. А.* Философия неравенства. — Париж, 1970.
21. *Білоус А. О.* Політико-правові системи: світ і Україна. — К., 2000.
22. *Бодуен Ж.* Вступ до політології. — К., 1995.
23. *Борисов В. К.* Теория политических систем. — М., 1991.
24. *Брегеда А. Ю.* Основы політології. — К., 1997.
25. *Бурдые П.* Социология политики. — К., 1993.
26. *Бутенко А.* Многогранность в условиях социализма // Народный депутат. — 1990. — № 4.
27. *Бутенко А. П.* Советская многопартийность: проблемы формирования. — М., 1991.
28. *Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М.* В огне трех революций. — К., 1986.
29. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.
30. *Вебер М.* Социализм. Речь для общей информации австрийских офицеров в Вене (1918 г.) // Вестн. МГУ. — Серия 12. — Соц.-полит. исслед. — 1991. — № 2.
31. *Виноградов В. Д.* Партия и власть // Вестн. Санкт-Петербург. ун-та. — 1992.
32. *Вишняк О. І., Шевель І. П.* Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990–1998). — К., 1998.
33. *Власть.* Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989.
34. *Войтків В.* Парти́йна система України: етапи становлення та їх особливості / Політ. менеджмент. — 2007. — № 2 (23).
35. *Волков Ю. Г., Поликарпов В. С.* Человек: Энцикл. слов. — М., 1999.
36. *Выдрин Д.* Очерки практической политологии. — К., 1991.
37. *Вятр Е.* Социология политических отношений. — М., 1979.
38. *Гаджиев К. С.* Политическая наука. — М., 1995.
39. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учеб. для высш. учеб. заведений. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2000.
40. *Гладуняк І. В.* Концептуально-правові основи функціонування партій в політичній системі суспільства // Актуальні пробл. політики: Зб. наук. праць / Голов. ред. С. В. Ківалов; Відп. за вип. Л. І. Кормич. — О., 2001. — Вип. 10–11.
41. *Головатий М. Ф.* Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2006.

42. Головатий М. Ф. Політичний менеджмент: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2005.
43. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2003.
44. Граф Г., Зайлер Г. Выборы и избирательное право в классовой борьбе. — М., 1974.
45. Данилов А. А., Засорин С. А. Политические партии Российской Федерации на современном этапе: Краткий справ. лектора. — М., 1992.
46. Дейвіс, Норман. Європа. Історія / Пер. з англ. П. Марчук, О. Коваленко. — К., 2006.
47. Денкэм Ж.-М. Политическая наука: Учеб. пособие / Пер. И. А. Гобозова. — М., 1993.
48. Дialectический и исторический материализм. — 2-е изд. / Общ. ред. С. М. Ковалева. — М., 1969.
49. Дорин А. В. Экономическая социология: Учеб. пособие. — Минск, 1997.
50. Дюверже М. Политические партии. — М., 2000.
51. Дюркгейм Э. О. О разделении общественного труда. Метод социологии: Пер. с фр. — М., 1991.
52. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К., 2000. — Т. 1.
53. Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.
54. Залевский К. Национальные партии в России // Партии — их состав, развитие и проявление в массовом движении на выборах в Думе. — СПб., 1914.
55. Заславский С. Е. Интересы и ценности: два лика российской многогранности // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. 12. — 1993. — № 3.
56. Заславская Т. М., Рыбкина Р. В. Социология экономической жизни. Очерки теории. — Новосибирск, 1991.
57. Иванов В. Политическая психология. — М., 1990.
58. Иванченко А. Многопартийность в советской системе // Нар. депутат. — 1991. — № 6.
59. История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1998.
60. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.
61. Кириченко М. Г. Багатопартійність. Процес пішов, інша справа куди // Віче. — 1993. — № 9.

62. *Кириченко М. Г.* То якою ж має бути українська держава? // Віче. — 1993. — № 12.
63. *Козицький М. Ю., Поліщук О. В.* Національно-політична думка на Україні (кінець XIX — початок XX ст.) // Наук. праці з питань політичної історії. — К., 1992. — Вип. 172.
64. *Конституции буржуазных государств Европы.* — М., 1957.
65. *Кормич Л. І., Шелест Д. С.* Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. — К., 2004.
66. *Короткий Оксфордський політичний словник: Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана.* — К., 2005.
67. *Краткий политологический словарь / Под ред. С. Г. Рябова, З. Н. Тимошенко.* — К., 1992.
68. *Кремень В. Г., Базовкін Є. Г.* Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів // Нац. ін-т стратегічних дослідж. — 1993. — Вип. 18.
69. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: сравнительные исследования: Пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. — М., 1997.
70. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 39.
71. *Литвин В. М.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К., 1994.
72. *Литвин В. М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.) — К., 2007.
73. *Логунова М. М., Шахов В. А., Шевченко М. Ф.* Концептуальні засади теорії політики: Навч. посіб. — К., 1999.
74. *Лукашевич М. П.* Соціологія економіки: Підручник. — К., 2005.
75. *Маркс К., Енгельс Ф.* Сочинения. — Т. 17.
76. *Маркс К., Енгельс Ф.* Сочинения. — Т. 28.
77. *Марченко М. Н.* Политическая система современного буржуазного общества (политико-правовое исследование). — М., 1961.
78. *Мельниченко В. И., Сивакова В. С., Илларионов В. Г.* Политические партии в демократически организованном обществе: Учеб.-метод. пособие. — Брянск, 1995.
79. *Мишул І.* Політичні ідеології: Порівняльний аналіз. — К., 1997.
80. *Моска Г.* Правящий класс // Социс. — 1994. — № 10, 12; Элементы политической науки // Социс. — 1995. — № 4, 5, 8.
81. *Недюха М. П.* Системний аналіз історичних типів європейської ідеології. — Ірпінь, 2001.

82. *Новейшие* политические партии и течения в СССР: Документы и материалы. — М., 1991.
83. *Обушний М. І.* Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. — К., 2004.
84. *Ольшанский Д.* Политическая психология. — СПб., 2002.
85. *Ортега-и-Гасет Х.* Не быть членом партии // Соц. исслед. — 1993. — № 7.
86. *Ортега-и-Гасет Х.* Старая и новая политика // Полис. — 1992. — № 3.
87. *Основы* политологии (наука о политике). — К., 1991.
88. *Основы* политологии: Учеб. для вузов / Под ред. Артура Боднара. — К., 1991.
89. *Острогорский М. Я.* Демократия и политические партии. — М., 1927.
90. *Партийная* система в России в 1989–1993 годах: опыт становления. — М., 1994.
91. *Пашков М. Ю.* Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибуту латентної державності // Політол. питання. — 1992. — № 2.
92. *Політичний* портрет України: Дані соціологічного опитування. — К., 1993.
93. *Політичні* структури та процеси в сучасній Україні: політологічний аналіз. — К., 1995.
94. *Поліщук І.* Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу // Політичний менеджмент. — 2005. — № 6 (15).
95. *Политологический* словарь / Сост.: Григорян Р. Г., Когтева А. А., Малыгина Т. А., Смальков В. Г., Халипов В. Ф. — К., 1991.
96. *Политологический* словарь: В 2 ч. — М., 1994. — Ч. 1, ч. 2.
97. *Політологічний* словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антоюка. — К.: МАУП, 2005.
98. *Политология:* Энцикл. слов. — М., 1993.
99. *Політологія:* Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К., 2006.
100. *Політологія* посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. кол.); Заг. ред.: Є. Бистрицький (розд. 1), В. Полохало (розд. 2), С. Макеєв (розд. 3), О. Дергачов (розд. 4). — К., 1995.
101. *Политология:* Слов.-справ. / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

102. *Примуш М.* Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. — Д., 2001.
103. *Примуш В. М.* Політичні партії: механізм інституціалізації і структурної трансформації: Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра політ. наук. — Л., 2002.
104. *Про вибори народних депутатів України //* Голос України. — 1993. — 27 листоп.
105. *Рудич Фелікс.* Внезапный выброс гремучей смеси // Киев. телеграф. — 2007. — 20 сент.
106. *Рудич Ф. М.* Політологія. — К., 2004.
107. *Рябов С. Г.* Політологія: Слов. понять і термінів. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К., 2001.
108. *Самсонова Т. Н.* Концепція “правлящего класса” // Социс. — 1994. — № 4–17.
109. *Семченко О. В.* Ціннісний вимір функціонування груп політичних інтересів в Україні: Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук. — К., 2007.
110. *Славин Б. Ф.* У истоков многопартийности // Политические науки. — 1990. — № 10.
111. *Социализм: между прошлым и будущим /* Ред.-сост. В. П. Кисилев, И. М. Клямкин. — М., 1989.
112. *Соціальна філософія: Короткий енцикл. слов. /* Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрушенко, М. І. Горлач. — К.; Х., 1997.
113. *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-координатор акад. РАН Г. В. Осипов. — М., 1998.
114. *Сморгунов Л. В.* Сравнительная политология: теория и методология измерения демократии. — СПб., 1999.
115. *Становление многопартийности в СССР: Политические партии и движения, их место и роль в жизни советского общества.* — М., 1991.
116. *Стипаненко В. І.* Політичні партії України: уроки розвитку // Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце в політичній трансформації суспільства: Збірник / За ред. В. Нікітіна, В. Шумілкіна. — Х., 2001.
117. *Сторінки історії Компартії України.* — К., 1990.
118. *Танчер В., Карась О., Кучеренко О.* Політичні партії та рухи у світі “ситуації постмодерну”. — К., 1997.

119. *Україна* посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політ. думка. — 1993. — № 1.
120. *Українська* суспільно-політична думка в ХХ ст. — Мюнхен, 1983. — Т. 1.
121. *Українське* суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К., 2004.
122. *Український* соціум / О. В. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Стежко та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. — К., 2005.
123. *Фісун О.* Типології політичних систем: основні підходи // Політ. менеджмент. — 2005. — № 5 (14).
124. *Юдин Ю. А.* Новое законодательство о политических партиях в странах Африки // Гос. и право. — 1992. — № 7.
125. *Юм Д.* О партиях вообще // Соч. — М., 1965. — Т. 2.
126. *Шаповал Микита.* Загальна соціологія. — К., 1996.
127. *Шведа Ю. Р.* Політичні партії: Енцикл. слов. — Л., 2005.
128. *Шляхтун П. П.* Парламентаризм: Слов.-довід. — К., 2003.
129. *Шморгун П. М.* Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. — К., 1992.
130. *Щокін Г. В.* Основи політичної науки. — К., 2006.
131. *Almond G.* Comparative Political System // Journal of Politics. — 1956. — 18 (3).
132. *Almond G. and G. Bingham Powell, Jr.* Comporative Politics: A Development Apporoach. little, Brown. — 1966.
133. *Burke E.* Works. London: Rivington, 1893. — Vol. 1.
134. *Duverger M.* La Sociologie Politqu. — Paris, 1967.
135. *Duverger M.* La Sociologie Politqu Francais. — Paris, 1985.
136. *History of the U. S. Political Parties.* — Chesea Hause Publ., 1973. — № 4. — Vol. 1.

ЗМІСТ

Переднє слово	3
Частина I. Класи	4
Розділ 1. Походження та етимологія поняття “клас”.....	4
Розділ 2. Соціально-економічні передумови появи класів.....	14
Розділ 3. Соціальна стратифікація та основні класові теорії.....	21
Частина II. Партії	33
Розділ 1. Етимологія і сутнісний зміст поняття “політична партія”.....	33
Розділ 2. Історичні витоки і генеза політичних партій.....	36
Розділ 3. Основні класифікаційні ознаки та атрибути політичних партій.....	44
Розділ 4. Функції політичних партій.....	67
Розділ 5. Типологізація та інституалізація політичних партій.....	73
Розділ 6. Політичні режими, ідеологічні і партійні системи як сфери існування політичних партій.....	87
Розділ 7. Об’єднання громадян, громадські організації, соціальні групи, рухи та групи інтересів і тиску як суб’єкти політики і політичних процесів.....	108
Розділ 8. Політично-партійна структуризація українського суспільства.....	124
Список рекомендованої літератури	131

The proposed manual analyzes the history, genesis of the notions “classes” and “parties,” their substantial content, specifics of the rise and functioning of classes and parties within societies of various and different epochs and socio-political orientations.

The book is intended for instructors, students, postgraduates and doctoral students of educational institutions, political and public figures, all those interested in the social policy and political science

Навчальне видання

Головатий Микола Федорович

КЛАСИ І ПАРТІЇ

Навчальний посібник

Educational edition

Golovatyj, Mykola F.

CLASSES and PARTIES

Educational manual

Редактор *Т. М. Коліна*

Коректор *Т. М. Федосенко*

Комп'ютерне верстання *М. І. Фадєєва*

Оформлення обкладинки *С. Б. Каргінова*

Підп. до друку 26.03.08. Формат 60×84/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 8,07. Обл.-вид. арк. 8,5. Тираж 3300 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ДП “Видавничий дім “ПЕРСОНАЛ”

пропонує весь комплекс редакційно-видавничих послуг:

- ✓ виготовлення та реалізацію книжкової продукції
- ✓ виготовлення рекламної та поліграфічної продукції (буклетів, листівок, брошур, бланків тощо)

Наші телефони: (044) 525-61-85 (видавництво)
490-95-17 (служба реалізації)
opt@iapm.edu.ua
490-95-18 (відділ реклами)
490-95-19 (факс)

Наша адреса: Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП (корпус № 15)

Продукцію ДП “Видавничий дім “ПЕРСОНАЛ” можна придбати у книжковій мережі “Бібліон” за адресами:

1. Бібліон вул. Фрометівська, 2
2. Вербицького вул. Вербицького, 30
3. Вернадського просп. Перемоги, 114–116
4. Виноградар просп. Правди, 66, зупинка “Універсам”
5. Вокзал вул. Старовокзальна (біля магазину “Фуршет”)
6. Дегтярівська вул. Дегтярівська, 19
7. Драйзера вул. Драйзера, 22
8. Дружби народів ст. метро Дружби народів, 28
9. Кіото ст. метро Лісова, вул. Кіото, 10
10. Лівобережна ст. метро Лівобережна, вул. Р. Окіпної, 2
11. Либідська ст. метро Либідська, вул. Червоноармійська, 143/2
12. Льва Толстого вул. Велика Васильківська, 30
13. Нивки ст. метро Нивки, просп. Перемоги, 88/2
14. Зупинка просп. Червонозоряний, 117, зупинка МАУП
15. Парк Рильського просп. 40-річчя Жовтня, (Парк ім. Рильського)
16. Полтавська вул. Артема, 59, зупинка “Полтавська”
17. Святошин ст. метро Святошин, просп. Перемоги, 100
18. Ульянових вул. Велика Васильківська, 104
19. Фрунзе вул. Фрунзе, 160-164
20. Харківське шосе Харківське шосе, 51
21. Харківська ст. метро Харківська, вул. Ревуцького, зуп. “Ринок”
22. Чернігівська ст. метро Чернігівська, вул. Попудренка, 48
23. Шулявка ст. метро Шулявка, вул. Довженка, 1

та в інших книжкових магазинах м. Києва й України.